MARIJAN GRGIĆ

NAJSTARIJE ZADARSKE NOTE

Prilog proučavanju najstarijeg razdoblja glazbene umjetnosti kod Hrvata

Pitanje postanka umjetničke glazbe u hrvatskim krajevima nije dovoljno obrađeno u našoj povijesti glazbe. Jasno je da nikad neće biti moguće otkriti i međusobno povezati sve one utjecaje koji su bili presudni kod stvaranja našeg samostalnog glazbenog izraza tokom dugih stoljeća. To, ipak, ne znači da nikakav napredak nije moguć i da je svaki pokušaj već unaprijed osuđen na neuspjeh. Imamo, dapače, već lijepi broj povijesnoglazbenih radova koji s ove ili one strane osvjetljuju fragmentarne glazbene spomenike iz najstarijeg razdoblja naše narodne prošlosti i koji mučno ali sigurno utiru put do saznanja kako je nastala naša umjetnička glazba.[1]

Svatko tko pokuša istraživati to područje susreće se s brojnim teškoćama. Prvo, veoma je mali broj dokumenata dospio do nas iz tih davnih vremena. Ono što se sačuvalo rijetko čini zaokruženu cjelinu, rijetko pruža nedvosmislene podatke o svome postanku ili namjeni, i tako otvara široko polje za posve oprečne pretpostavke. Drugo, u najstarijem razdoblju naše glazbene povijesti nema u Hrvatskoj snažnoga kulturnog središta koje bi svoj utjecaj širilo na sve hrvatske krajeve. Nasuprot tome postoje brojna

1 Tako npr. *I. Barbić*, Šibenički kodeks u samostanu oo. Franovaca — Konventualaca, Starohrvatska prosvjeta, I, 17, 21; *V. Vuletić—Vukasović*, Utarci neumatičkog kodeksa u Dubrovniku, Starohrvatska prosvjeta, VII (1903), 73; *A. Zaninović*, Laudes iz početka 12. vijeka u Evangjelistaru zadarske crkve sv. Šimuna, Sveta Cecilija, Zagreb, 1926, 1, 1-8; *A. Dobronić*, O staroj muzičkoj kulturi u Dalmaciji, Novo Doba (18. X 1938); *B. Širola*, Crkvena glazba u Hrvatskoj, Croatia sacra, 1943, 296—298. — Srednjevjekovna gazba u Hrvatskoj, Danica 1952, 88—92, — Nota musica, objavljeno u *V. Novak*, Zadarski kartular samostana sv. Marije, Zagreb 1959, 235—237; *A. Vidaković*, Sakramentar MR 126 Metropolitanske knjižnice u Zagrebu, Rad JAZiU 287, (1952) i sl.

središta, dalmatinski gradovi s visokom kulturnom razinom, ali u nestalnim političkim vezama s pretežnim dijelom Hrvatske. Treće, svi glazbeni spomenici iz razdoblja u kojem s pravom tražimo početak naše glazbe crkvenog su karaktera i vezani uz latinski jezik. Ta okolnost uvelike otežava da se nađe siguran kriterij po kojem bismo mogli razlikovati što je od toga strano, a što je nastalo na našem tlu i prema tome plod kulturne djelatnosti našeg naroda.

Najveća je neprilika to što mi još nemamo iscrpnih kataloga koji bi pružili potpunu sliku o tome što u našim i stranim bibliotekama postoji sačuvano od rukopisne građe važne za proučavanje glazbe starijeg razdoblja. U tome puno zaostajemo za drugim evropskim narodima.[2]

Držim da se nabrojene teškoće mogu djelomično svladati pod određenim uvjetima. U prvom redu treba sustavno i strpljivo proučiti i najsitnije pojedinosti koje nam pružaju sačuvani spomenici. Treba, nadalje, usporediti domaće glazbene spomenike s istovrsnim spomenicima stranog porijekla i to na širokoj osnovi. Treba, najzad, na temelju solidne analize i svestranog uspoređivanja utvrditi gdje i kada se pod utjecajem izvana u našim glazbenim središtima javljaju prvi samostalni radovi na području glazbene umjetnosti. Metodički je ispravno da se istraživanje počne u pojedinim istaknutijim središtima, najprije na našoj obali, a zatim u kopnenoj Hrvatskoj. Pri tome istraživanju valja se čuvati preuranjenih zaključaka. Tek kada se obrade sva naša važnija glazbena središta bit će moguće dati određeniji i obrazloženiji odgovor na složeno pitanje postanka umjetničke glazbe kod Hrvata.

Ovaj je rad pokušaj u tome pravcu. Istraživanje je ograničeno na Zadar kao naše nesumnjivo istaknuto središte glazbene umjetnosti. Predmet je radnje glazbeni spomenik koji po svim znakovima očituje veliku starost. Potanka analiza toga rukopisnog spomenika omogućit će svestranu usporedbu i teksta i napjeva s odgovarajućim primjercima u ostalim krajevima Evrope. Obrazložen odgovor na pitanje kada i u koju svrhu je napisan taj rukopis ujedno će odgovoriti na pitanje dokle u prošlost seže zadarska glazbena tradicija, koliki je krug njezina utjecaja i kakvo značenje i mjesto zauzima u glazbenom stvaralaštvu našega naroda.

[2] Upravo su nedostižive u tom pogledu zbirke kataloga koje je za područje Francuske izdao *V. Leroquais*. U njegovoj obradi izdani su katalozi: *Sakramentara* i *misala* javnih biblioteka u 4 sveska. (Paris 1924), »*Časoslova*« Nacionalne biblioteke u 3 sveske (1927.) s dodatkom (1943.) *Brevijara*, u 5 svezaka (1934.), *Pontifikala* (4 sveska) i *Psaltira* u 3 sveska (1940—1941.). — Mađarska akademija nauka započela je izdanje takva kataloga. Godine 1947. objelodanjen je I svez. *P. Rádo*, Libri Liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae, Budapest 1947. Taj je katalog zamišljen u 4 sv., ali je, koliko sam mogao ustanoviti, do sada izašao samo I svez. — Kod nas je do sada obradio zagrebačke liturgijske kodekse *D. Kniewald*, Zagrebčki liturgijski kodeksi XI.—XV. stoljeća, Croatia sacra, Zagreb 1940. — Nedostatak jednog jedinstvenog kataloga za sva starija rukopisna vrela teško osjeća svatko tko se bavi istraživanjem naše starije kulturne povijesti.

Zadar — istaknuto srednjovjekovno glazbeno središte u našim krajevima

Već je do sada nedvosmisleno dokazano da je u Zadru tokom srednjeg vijeka postojala neprekinuta glazbena tradicija.[3] Veličanstven spomenik te tradicije svakako su osam velikih koralnih knjiga samostana sv. Frane. Ne može se danas više dovoditi u ozbiljnu sumnju da su te knjige (ili većina njih) napisane u Zadru.[4] Samostan sv. Frane nije u Zadru osamljen kao rasadište glazbene umjetnosti. Unatoč činjenici da je mnogo propalo, a mnogo raspršeno širom svijeta, od neprocjenjivog glazbenog blaga koje je vjekovima stvarao i čuvao benediktinski samostan sv. Krševana, moramo upravo taj samostan smatrati glavnim nosiocem glazbenog obrazovanja u Zadru sve do kraja 15. stoljeća.[5] Svoju je glazbenu tradiciju imala i stolna crkva, ali se od njezina glazbenog inventara iz srednjeg vijeka osim svjedočanstava i neznatnih tragova nije gotovo ništa sačuvalo.[6] Ovamo treba pribrojiti i samostan sv. Dominika, koji je u srednjem vijeku imao veliko kulturno značenje..[7]

Zadarski glazbeni spomenici pokazuju veliku raznolikost u pogledu oblika i načina izražavanja, s jedne strane, a brzo prilagođavanje novim glazbenim iznašašćima, s druge strane. Na temelju tih spomenika možemo ustanoviti kontinuitet glazbenog stvaranja koji je značajan za svaku tradiciju u pravom smislu te riječi. Primjer zadarskih lauda ili aklamacija otkriva jednu stranu te tradicije u dugom razdoblju od preko osam stotina godina.[8]

Teže je odgovoriti na pitanje dokle u prošlosti seže ta tradicija. Ovdje mislim na posve određen i dokazan odgovor koji do sada nemamo. Sve što o tome znamo temelji se ili na svjedočanstvima na koje usput nailazimo u povijesnim vrelima, koja nisu glazbene naravi, ili ima značenje usputnih zaključaka koji nisu svestrano osvijetljeni ni dokazani.

Najstarije spomenike zadarske glazbene tradicije valja, svakako, tražiti među onim rukopisima koji su pisani beneventanskim notnim pismom.[9] Scriptura beneventana bila je udomaćena u nekim dalmatinskim gradovima od početka 10. do kraja 13. stoljeća. Teško da bismo tragom glazbenih

3 Usp. *A. Matijević*, Zadarsko porijeklo korala osorske katedrale, Radovi Instituta JAZiU u Zadru I, Zagreb 1954, str. 297.

4 Od toga je 3 sveska Graduala i 5 svezaka Antifonala. — Usp. *H. Folnesics* Die illuminierte Handschriften in Dalmazien, Leipzig 1917, Zadarsko porijeklo tih prekrasnih rukopisa uvjerljivo je dokazao *A. Matijević*, Porijeklo renesansnih psaltira franjevačkog samostana u Zadru, Radovi Instituta JAZiU, II, Zagreb 1955.

5 Usp. *G. Praga*, Lo »Scriptorium« dell' abbazia benedittina di san Grisogono in Zara, Archivio storico per la Dalmazia, Roma, 1929—1930.

6 Usp. *C. F. Bianchi*, Zara Cristiana I, Zara (Zadar) 1877, 135—136.

7 Iz tog samostana sačuvan je rukopisni misal iz g. 1320. Sada se nalazi u riznici samostana sv. Marije u Zadru. U Redu mise (dominikanskog tipa) svi su dijelovi koje pjeva svećenik popraćeni notama (uglata gotička notacija na tri crte).

8 *M. Grgić*, Zadarske laude (aklamacije) iz godine 1677, Radovi Instituta JAZiU u Zadru IX, Zadar 1962, str. 283.

9 A. Matijević ispravno povezuje postanak franjevačkih gotičkih rukopisa s beneventanskom tradicijom. — Usp. Zadarsko porijeklo . . . str. 293—294.

spomenika mogli poći dalje u prošlost. Veoma su rijetki u najjačim evropskim središtima primjerci notnih zapisa koji potječu iz 9. stoljeća, a postoje tek dva ili tri koja su vjerojatno nastala u 8. stoljeću. Međutim, ako dokažemo da već u 11. stoljeću postoji u Zadru zajamčena beneventanska glazbena tradicija, to bi nam dalo pravo da stvorimo zaključke i za ranije razdoblje scripturae beneventanae u tom gradu.

Nabrojit ćemo spomenike glazbene umjetnosti u Zadru pisane beneventanskim notnim pismom:

1. dvoglasni tropirani »Sanctus« u Kartularu samostana sv. Marije (kraj 13. stoljeća),[10]

2. počeci triju himana i jedan refren u rukopisu »Officia et preces« istoga samostana, zapisani naknadno (druga polovina 12. stoljeća),[11]

3. fragmenat brevijara-antifonala u riznici samostana sv. Frane (12. stoljeće),[12]

4. Laudes u zadarskom evandjelistaru crkve sv. Šimuna (početak 12. stoljeća),[13]

5. fragmenat graduala samostana sv. Krševana, Historijski arhiv Zadar (druga polovina 11. stoljeća),[14]

6. »Exultet« u Evanđelistaru samostana sv. Marije (kraj 11. stoljeća).[15]

Kada se uoče okolnosti pod kojima su nastali i pod kojima su se do danas sačuvali ti spomenici, neće biti teško stvoriti zaključak da je broj glazbenih djela stvorenih u Zadru u beneventanskom razdoblju bio neuporedivo veći. Samo su dva od nabrojenih spomenika prave koralne knjige (br. 3 i 5). Ostalo su dodaci (br. 6) ili naknadno zapisani dijelovi u knjigama koje nisu imale glazbenu namjenu (br. 1, 2, 4). Rukopisi pod br. 1 i 2 nastali su najvjerojatnije iza zidova stroge klauzure samostana sv. Marije.[16] Laude u Evanđelistaru sv. Šimuna pisane su sigurno u Zadru i za Zadar, a

[10] Usp. *V. Novak*, Zadarski kartular samostana sv. Marije ... Reprodukcija fol. 36v i sl. 11 s transkripcijom B. Širole.

[11] MS Canonici lit. 237, fol. 150v — u Bodleian Library, Oxford. — Usp. *E. W. B. Nicholson*, Early Bodleian Music III, London 1913, str. LXXIV, i *Paléographie musicale*, XV, 79—80, n. 144. — Ovamo možemo pribrojiti i Aleluja stih »O mediatrix hominum« — iz istog rukopisa (fol. 153v), zapisan na jednoj crti (13 st.).

[12] Usp. *A. Matijević*, Odlomak brevijar-antifonala samostana sv. Frane u Zadru prema sudu g. Giuseppe Praga, Zadarska revija II, 1, str. 26. Matijević drži da je taj rukopis napisan između 1223. i 1230. god., što se ne može braniti. Oblici nota i pismo upućuju na drugu polovicu 12. stoljeća. — Sadrži antifone, responzore i čitanja za ferijalne dane između Gluhe i Maslinske nedjelje.

[13] Westdeutsche Bibliothek Marburg, Berlin, Theol. lat. quart. 278. — Usp. A. Zaninović, nav. dj. — reprodukcija.

[14] Usp. *I. Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima I, Split 1963, sl. 198.

[15] Sada se nalazi u Oxfordu — Bodleian Library, MS Canon. Bibl. Lat. 61.

[16] Oba su notna zapisa nastala kasnije od samog rukopisa. Nije moguće ni pomisliti da bi takve knjige kao što su Kartular i Časoslov prve opatice samostana bile iznesene izvan klauzure samostana da se u njih ubilježe neke melodije. Taj je posljednji vjerojatno prvi put iznesen iz klauzure pri njegovu konačnom otuđivanju.

do sada im muzikolozi nisu mogli pronaći neki strani glazbeni uzorak.[17] Po svemu sudeći upravo te specifične okolnosti bile su presudne da navedeni glazbeni zapisi nisu propali (ili upotrebljeni za uvezivanje štampanih knjiga kao onaj pod br. 3) u vrijeme kada je rimsko-franjevački glazbeni stil početkom 14. stoljeća posve istisnuo iz Zadra beneventansku glazbenu tradiciju.

Posebno mjesto među nabrojenim glazbenim spomenicima zauzima *Exultet* u Evanđelistaru sv. Marije. Taj spomenik sadrži u svome sastavu neke elemente pomoću kojih je, čini se, moguće pobliže odrediti smisao zadarske beneventanske glazbene tradicije. Pomoću tih elemenata moguće je, što više, saznati nešto pouzdano i o vremenu ranijem od onoga kad je sam rukopis izrađen. Da bi se stiglo do toga cilja, potrebno je potanko istražiti sve podatke koje nam rukopis pruža.

Beneventanski Exultet u Evanđelistaru sv. Marije u Zadru

Sadržaj Evanđelistara

Prije nego uzmemo u razmatranje neumatski zapis *Exulteta* osvrnut ćemo se ukratko na izgled i dati pregled sadržaja rukopisnog kodeksa u kojem je zapisan. Taj se kodeks danas čuva u Bodleanskoj knjižnici u Oxfordu pod signaturom MS Canonici Biblical Latin 61. Mnogo je već puta bilo o njemu govora u stručnoj literaturi. Nekoliko su već puta bile objavljene reprodukcije pojedinih njegovih stranica. Do sada su o tome kodeksu pisali (kronološkim redom): *J. O. Westwood,*[18] *H. O. Coxe,*[19] *G. F. Waagen,*[20] *F. Madan,*[21] *C. Lindsay,*[22] *H. M. Bannister,*[23] *W. H. Frère,*[24] *E. W. B. Nicholson,*[25] *E. A. Loew (Lowe),*[26] *W. Köhler,*[27] *V. Novak,*[28] *V. Novak — B. Teleba-*

17 Usp. *J. R. Hesbert,* Evangeliaire de Zara (1114), Scriptorium, vol. III, fasc. 2,. Bruxelles 1954, str. 181.

18 Paleographia sacra pictoria, London 1843-1845, No. 29.

19 Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, III, col. 269.

20 Treasures of Art in Great Britain III, London 1854, 103.

21 A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford, IV (1897) i V (1905).

22 Contractions in Early Latin Minuscule MSS, Collection of Photos I, Oxford 1908. — Reprodukcije fol. 124v i 125r.

23 Documents on the Vetus Itala Text of the Exultet, Journal for Theological Studies. XI, Oxford 1909, 48 i sl.

24 Bibliotheca Musico-Liturgica, London 1913, 85.

25 Early Bodleian Music, III, London 1913, str. XXIII, LXXII—LXXIV, Pl. 37—38.

26 (Loew) The Beneventan Script, A History of the South Italian Minuscule, Oxford 1914, str. 60—64, 151, Pl. VII, N. 10 i 11. (Lowe) Scriptura Beneventana II, Oxford 1929,. Pl. LXXIV.

27 Medieval Studies in Memory of A. Kingsley Porter, Harward 1939, 154, Note 10.

28 Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII do XII stoljeća,. Radovi Instituta JAZiU Zadar, Zagreb 1957, str. 52—55. Tab. V, VI.

ković-Pecarski,[29] *I. Ostojić.*[30] Radovi V. Novaka do sada su najveći doprinos poznavanju toga kodeksa. U toku ove radnje osvrnut ćemo se na neke rezultate tih radova.

Boraveći u Oxfordu u listopadu 1963. god. imao sam prilike da Evanđelistar sv. Marije pobliže razgledam i proučim. Pri tome sam vodio računa o dosadašnjim naučnim rezultatima.

MS Canon. Bibl. Lat. 61 (stara signatura 18954, pozicija Arch. F. d. 33), veličine listova 287/190—195 mm, veličine teksta 194—197/95—100 mm, uvezan je u čvrst uvez od tamne kože na kojoj su zlatom otisnuti ukrasi i naslov na hrptu koji glasi:

S(ancta) IES(u) CH(ris)TI / EUANGELIA PER / TOTUM ANNU(m) / COD(ex) MEM(branaceus) / CARACT(eris) / LONGOB(ardicis).[31]

Rukopis sačinjavaju 200 listova pergamene odlične kvalitete. Veoma je dobro sačuvan. Oznake listova provedene su počevši od drugog lista koji je obilježen brojem 1. Na prvoj strani zadnjeg lista zabilježen je broj 197, ali je netko to precrtao i napisao »199« uz primjedbu na idućoj stranici »Really 199 leaves for 114, 174 are double.« — Doista, listovi 114 i 174 su dvostruki, pa je netko kod tih dubleta dodao olovkom 114 b, 174 b. Kad se tome pribroji još onaj prvi neoznačeni list, ukupan broj listova je 200.

Knjižar koji je izradio uvez nije bio sretne ruke. Listove od 0—3 ispremiješao je i pogrešno stavio na početak. Tekst koji počinje na fol. 3 v dosljedno se nastavlja na fol. 196 r, a jedan i drugi su pisani kasnije (gotičkim pismom). Osim toga, tekst na fol. 3 r (evanđelje mise za pokojne), pisan beneventanskim pismom (prvom rukom), logički spada na kraj beneven-

[29] Većenegin Evanđelistar, Starine 51 JAZiU, Zagreb 1962, str. 5—60. — Donosi 28 reprodukcija, od toga tri u bojama.

[30] Nav. dj., str. 309, sl. 176, 199. — U VI svez. Enciklopedije Jugoslavije (Neume) reproducirana je također fotografija jedne stranice. — Iscrpnu bibliografiju donosi ciklostilsko izdanje najnovijeg kataloga bodleanskih rukopisa: *A. Van Dijk*, Handlist of Latin Liturgical Manuscripts in the Bodleian Library, I, pod sign. MS Canon. Bibl. Lat. 61.

[31] Kao i rukopis »Officia et preces« samostana sv. Marije u Zadru, tako se i ovaj nalazi u zbirci talijanskog isusovca Mattea Luigija Canonicija (r. 1727). On se od g. 1743. bavio sakupljanjem starina. Tim je poslom nastavio i poslije g. 1773, kada je isusovački red bio ukinut, u nadi da će red biti uskoro obnovljen. Iz Venecije, u kojoj se nastanio poslije raspuštanja reda, putovao je u Rim, Napulj, Firencu i druga mjesta Italije radi sakupljanja starina. — Nisam mogao pronaći nikakva očitog svjedočanstva da je bio u Zadru ili gdje drugdje u Dalmaciji. Jedini trag predstavljaju dragocjeni dalmatinski rukopisi u njegovoj zbirci, koju su njegovi nasljednici g. 1817. prodali bodleanskoj knjižnici. Osim dva spomenuta tamo se nalaze još i drugi rukopisi porijeklom iz naših primorskih i dalmatinskih krajeva. Spomenut ću samo najistaknutije: pet glagoljskih rukopisa iz Istre i Hrv. primorja — MSS Canon. Lit. 172, 349, 373, 412 i 414; »Ordo ad monacham profitendam« iz samostana sv. Andrije na Rabu (MS Canon. Misc. 336); Misal iz Šibenika, 15. st. (MS Canon. Lit. 284); »Psalterium« s kalendarom crkve sv. Lovre iz Trogira (MS Canon. Lit. 395); Ulomak beneventanskog misala s neumama samostana sv. Marije na Rožatu kraj Dubrovnika (MS Canon. Lit. 342); Kotorski misal, 15. st. (MS Canon. Lit. 197), pa čak i ulomak jednog bosanskog franjevačkog brevijara pisanog oko 1300. g. (MS Canon. Lit. 208). Možda bi se u kojem primorskom ili dalmatinskom gradu među arhivskim materijalom mogao pronaći kakav siguran podatak o boravku i djelovanju M. L. Canonicija.

tanskog dijela rukopisa, tj. iza fol. 195 v (iza evanđelja za posvetu crkve).[32] Stoga bi trebalo da prvi sveščić zajedno s listovima 196 i 197 formira na kraju knjige (iza fol. 195 v) ovaj ternion:

3r/3v, 196r/196v, 1r/1v — 2r/2v, 197r/197v, 0 v/0 r

Rukopis bi tako ispravno počinjao listom koji je označen brojem 4 (evanđelje I nedjelje Došašća), zatim redom od 5 do 114 trebalo bi da imaju oznake 1, 2—111. Listove 114 b—174 trebalo bi označiti 112—172, a listove 174 b—195 brojevima 173—194. Posljednji sveščić, poredan gore označenim redom, trebalo bi da ima brojeve 195—200. Time bi se djelomično uspostavio izvorni uvez koji se sastojao od 25 kvaterniona. Prva 24 kvaterniona i jedna stranica posljednjeg (sadašnji fol. 3 r) činili bi tada izvorni, beneventanski dio rukopisa. Leteći listovi u 13. kvaternionu (107 i 108) trebalo bi da ostanu na sadašnjem mjestu, jer se tekstovno nadovezuju na gotički pripis fol. 106 v. Očito je, naime, da je još gotički skriptor (14. st.) stavio te listove na to mjesto kada nije mogao na jednoj praznoj stranici dovršiti čitav odlomak »Lectio libri sapientie« (Mudr. 8, 22—35) koji je ondje

[32] Kao i svi raniji istraživači, tako i V. Novak ne računa u folijaciji prvi prazan folij, premda ga je primijetio i opazio da je posve čist, što je zaista neobično. Zato i on kao i ostali broje samo 199 folija, premda ih ima 200. V. Novak je previdio još jednu stvar. Tekst gotičkog pripisa na fol. 3 v (»In die pentecosten lectio Actuum Apostolorum«) . . (Dj. Ap. 2, 1—11) . . *Pontum et A* —) logički se nastavlja na fol. 196 r: (A)*siam frigiam . . . magnalia Dei*«). Da je to primijetio, sigurno bi zaključio da je fol. 3 v ranije stajao neposredno ispred 196 r, barem u vrijeme kada je gotički pisar pisao svoj dodatak. Međutim, fol. 3 je sastavni dio onog praznog, neoznačenog (čistog) folija koji označavam fol. O (r-v), a fol. 196 je dio pergamene na kojoj je i fol. 197.

Pretpostavka V. Novaka da je Ivanovo evanđelje »Dixit Martha ad Jesum« naknadno zapisano beneventanskim rukopisom na prazan fol. 3 r nakon navedenoga posve otpada. Zbog organičke veze između fol. 3 v i 196 r moramo prva četiri folija premjestiti na kraj rukopisa. Tada spomenuto evanđelje dolazi na svoje pravo mjesto (iza evanđelja za posvetu crkve »Ecce uir nomine zacheus« — Lk. 19, 1—10). Ako bismo postupili protivno, tj. premjestili fol. 196 (a s njime i 197, jer su u jednom komadu) i poredali ih kako zahtjeva tekst, imali bismo posve nesuvislu situaciju. Tada bi rukopis počinjao sveščićem od 6 folija. Svih 6 folija bili bi izvorno neispisani, i tako prazni privezani ispred posve ispisanog rukopisa. Beneventanski skriptor bi, ipak, naknadno na prvu stranicu toga sveščića dopisao evanđelje koje spada na kraj evanđelistara. To se ne može nikako dopustiti, kad uočimo posvemašnju pravilnost redoslijeda perikopa i pravilan uvez kroz čitav rukopis s jednim samo izuzetkom. Sadašnji fol. 107 i 108 zapravo su »leteći listovi« u kvaternionu koji čine fol. 100, 101, 102, 103/104, 105, 106, 109. Upravo to pokazuje da je na kraju ispisanog evanđelistara bio čitav kvaternion (fol. 3, 196, 1, 107/108, 2, 197, 0), od kojeg je beneventanski skriptor (11. stolj.) upotrijebio samo prvu stranicu i tu završio rukopis. Gotički skriptor (14. stolj.) izvadio je srednje listove (107 i 108) i prenio ih iza sadašnjeg fol. 106 v, jer nije na toj praznoj stranici mogao dovršiti započeti pripis »Lectio libri sapientie«. Kada je posve ispisao tako dobiveni prazni prostor nastavio je s pripisima na stranicama posljednjeg sveščića (sada već terniona) dok nije ispisao sve što je bilo naručeno. Knjižar koji je izradio današnji uvez ispremiješao je listove i tako poremetio redoslijed čitanja. — Iz svega toga vidimo da je sačuvan čitav izvorni rukopis koji se sastojao od 25 kvaterniona, a to je 200 listova ili 400 stranica. Nestao je samo najskupocjeniji dio — izvorne korice, koje su kod takvih rukopisa često bile obložene zlatom i draguljima u prvorazrednoj umjetničkoj obradi. — Usp. V. Novak — B. Telebaković — Pecarski, nav. dj., str. 13—17, i napose str. 16.

započeo. Kad bi se rukopis ponovno složio tim redom, sav bi tekst bio u savršenom kontinuitetu. Beneventanski dio obuhvaćao bi (uz izuzetak fol. 106v—108v) listove 4—195 v i još 3 r; idućih 6 stranica imale bi naknadno pripisani gotički tekst, a posljednjih 5 stranica (2 v, 197 r, v, 0 v, r) bile bi neispisane. Tako bi se jasnije vidjelo da je čitav tekst Evanđelistara ostao do danas posve sačuvan.

Evanđelistar sadrži evanđelja za sve dane u godini. U beneventanskom dijelu rukopisa nema nijedan naslov koji bi spominjao blagdane kada se imaju čitati pojedini odlomci. U gotičkom dijelu ima samo jedan takav naslov (In die pentecosten, fol. 3 v). Pomnjivim čitanjem uspio sam identificirati najveći dio evanđeoskih odlomaka. Perikope su poredane tako da se među onima koje pripadaju liturgijskom vremenu (Proprium de tempore) nalaze i one koje pripadaju svetačkim blagdanima (Proprium sanctorum). Izdvojena su jedino zajednička svetačka evanđelja (Commune sanctorum). Imajući u vidu ove napomene, sadržaj Evanđelistara izgleda ovako:

Fol. 4r—21v: evanđelja božićnog kruga: 3 adventske nedjelje,[33] 3 kvatrena dana, Badnjak, Božić, Sv. Stjepan, Sv. Ivan, Nevina djeca, nedjelja iza Božića, Osmina Božića (Lk. 2, 21—32), Vigilija Bogojavljenja, Bogojavljenje, nedjelja iza Bogojavljenja, osmina Bogojavljenja (Venit Jesus a Galilea in Jordanem, Mt. 3, 13—17) i redom 2. do 6. nedjelja iza Bogojavljenja — ukupno 24 perikope;

Fol. 21v—115r, evanđelja korizmenog doba: 3 predkorizmene nedjelje, čitava Korizma od Čiste srijede do Velikog petka (5 nedjelja i 39 ferijalnih dana). Pripisani dio na fol. 106v—108v sadržajno ne spada ovamo. Inače sve kao u Rimskom misalu, osim perikope Iv. 13 (16—32) zapisane za Veliki utorak, koja se ponavlja i na Veliki četvrtak.[34] — Ukupno 50 perikopa, od toga 4 Pasije.[35] Pripisani dio ima 2 čitanja (Mudr. 8, 22—35 i II Tim. 4, 1—8) i 2 perikope (Mat. 1, 1—16 i Mat. 5, 13—19);[36]

[33] Nedjelje iza kvatrene subote nisu u starini imale svoj vlastiti misni obrazac. Kvatrena je subota završavala vigilijom kroz čitavu noć i njezina misa bi se govorila u nedjelju ujutro. Zbog toga ta, kao i 2. nedjelja u korizmi, nema svoga evanđelja. — Usp. *M. Righetti*, Manuale di Storia Liturgica, 2-a, II, Milano 1955, str. 50.

[34] Ta ponovljena perikopa uspomena je na staru rimsku Korizmu koja je počinjala u srijedu iza današnje III korizmene nedjelje. U sve dane čitao se na misi odlomak iz Ivanova evanđelja (lectio continua) sve do Velikog četvrtka uključivo. Na Veliki petak čitala se Muka po Ivanu (kao i u današnjem Rimskom misalu), a to su zapravo posljednja poglavlja Ivanova evanđelja. Sve tri ostale pasije (Matej — Cvjetna nedjelja, Marko — utorak, Luka — srijeda) unesene su kasnije u misne obrasce. — Usp. M. Righetti, nav. dj., str. 129.

[35] Sve četiri pasije imaju dramatiziran tekst s oznakama za pjevače. Za nedjelju (Mat. 26, 2—75, 27, 1—66) zapisani su ovi znakovi: Krist — X Evanđelista — ε, Turba — I. Ostale tri pasije imaju: Krist — +, Evanđelista — S, Turba — C.

[36] Malo je neobično, ali nije neprotumačivo, da Evanđelijar izvorno nije imao ulomak »Liber generationis« (Mat. 1, 1—6) koji se čita na Malu Gospu, premda je upravo taj blagdan titul crkve sv. Marije u Zadru. Perikopa je goticom pripisana još na jednom mjestu (fol. 1—2r). To pokazuje da Evanđelijar nije bio prilagođen mjestu za koje je pisan. Tek kasnije (14. st.) pokazala se potreba takva prilagođavanja i tada je upisan obrazac rimsko-franjevačkog misala. To treba reći i za ulomak De communi doctorum.

Fol. 115v—123v, neumizirani Exultet.[37] »Lumen Xpisti ... seculorum. Amen«.

Fol. 123v—140r, evanđelja uskrsnog doba: Velika subota, Uskrs sa svojom sedmicom, Bijela nedjelja, evanđelje mise Rogationum, perikopa »Non turbetur« (Iv. 14, 1—13), perikopa Mat. 18, 1—10 (Ukazanje sv. Mihovila, 8. V?), II—V nedjelja iza Uskrsa, Vigilija Uzašašća, Uzašašće i nedjelja iza Uzašašća — svega 19 perikopa;

Fol. 140r—183v: evanđelja za nedjelje i blagdane duhovskog doba: Vigilija Duhova, Duhovska nedjelja sa svojom sedmicom u kojoj su između srijede i četvrtka umetnute još 4 perikope. Posljednja je od njih sigurno za blagdan Našašća sv. Križa, 3. V.[38] Slijede 23 poduhovske nedjelje, izmiješane s blagdanima: između IV i V nedjelje: dvije perikope (Lk. 1, 5—17 i 1, 18—25) obje vjerojatno za Vigiliju Ivana Krstitelja,[39] perikopa Lk. 1, 57—68 (pogrešno stoji »Math.«) za blagdan Ivana Krstitelja, perikope za Vigiliju (28. VI), blagdan (29. VI) i dane u osmini sv. Petra i Pavla. Između V i VI nedjelje Osmi dan sv. Petra i Pavla (6. VII). Između VII i VIII nedj. perikopa »Facta est contentio« (Lk. 16, 1—9) za blagdan sv. Apolinara (23. VII);[40] između IX (Lk. 10, 25—37 kao danas na XII nedj.) i X nedjelje perikopa Mat. 12, 46—50 za blagdan sv. Jakova (?) (25. VII);[41] između X i XI nedj. 2 perikope, jedna za Preobraženje (6. VIII)[42] a druga za blagdan sv. Lovre (10. VIII). Između XI i XII nedjelje perikopa »Exurgens Maria« (Lk. 1, 39—47) za Uznesenje Marijino (15. VIII);[43] između XIII i XIV nedj. perikopa »Misit Herodes« (Mark. 6, 17—29) za Glavosjek Ivana Krstitelja. Između XVII i XVIII nedjelje perikopa Lk. 5, 27—32 za blagdan sv. Mateja (danas je ta perikopa na Vigiliju), 21. IX. Slijede 3 perikope za jesenske

37 V. Novak, Neiskorišćavana kategorija ..., donosi posve pogrešnu folijaciju Exulteta. U tekstu (str. 53) stoji da je E. napisan na fol. 116 vo—123 ro. Za početni inicijal (Tab. V) piše da je to fol. 117 ro (mjesto 115 v) a za zaključne molitve »Memento« i »Respice« stoji da se nalaze na fol 136 vo (Tab. VI), a trebalo bi da bude 122 v. — U izdanju V. Novak-B. Telebaković-Pecarski, nav. dj. (str. 35) oznake folija su posve ispravne.

38 To su: Iv. 12, 44—50; 17, 11—15; 5, 25—30 i posljednja 3, 1—15. Moguće je da su sva četiri odlomka za blagdan Našašće sv. Križa, i to predviđeni za procesiju blagoslova polja. Čudno je samo kako je taj odlomak stavljen između srijede i četvrtka u duhovskoj sedmici, jer ti dani nikada ne mogu pasti na dan 3. svibnja. — Usp. *P. Jounel*, La Croix dans la Litugie Romaine, La Maison Dieu 75, Paris 1963, str. 73—74.

39 Premda su razdijeljene, sačinjavaju jednu cjelinu. Možda je razlog dijeljenja kakav poseban obred ili procesija.

40 Razlog za uvrštavanje tog odlomka u Rimski misal navodi *Card. Schuster*, Liber sacramentorum VIII, Bruxelles 1932, str. 109.

41 Rimski misal ima za taj blagdan odlomak Mat. 20, 20—23. Odlomak Mat. 12, 25——37 propisuje R, misal za blagdan Sedam braće mučenika (10. VII). Po svome smislu odgovarao bi i blagdanu sv. Jakova i blagdanu sv. Makabejaca (1. VIII).

42 Blagdan Preobraženja relativno je kasno ušao u Rimsku liturgiju. Tek g. 1457. propisan je kao obavezan za čitavo područje zapadne Crkve. Izvorno je galikanskog porijekla, a u Španjolskoj je uveden tek u drugoj polovini 11. st. — Nazočnost tog odlomka na ovom mjestu (nalazi se i na fol. 34 v 35 r. Kvatrena subota u Korizmi) može poslužiti za određivanje provenijencije rukopisa. — Usp. Card. Schuster, nav. dj., str. 165.

43 Najnoviji misni obrazac Rimskog misala za taj blagdan ima isti odlomak, ali malo drugačiji izbor redaka (Lk. 1, 41—50).

kvatre. Iza XXIII nedjelje dolaze 3 perikope koje samo djelomično odgovaraju odlomcima nedjelja koje su preostale iza Bogojavljenja. To su: Mat. 15, 1—12, Mat. 13, 24—30 i Lk. 19, 41—46. Poslije toga se nalazi pet odlomaka koji po sadržaju svi odgovaraju XXIV ili posljednjoj nedjelji iza Duhova. To su odlomci 24. poglavlja Matejeva evanđelja (Mat. 24, 1—13, 15—23, 27—31, 32—35, 36—47)[44]. Još dvije blagdanske perikope zaključuju crkvenu godinu: Iv. 1, 35—51 — Vigilija i Mat. 4, 18—22 — blagdan sv. Andrije (30. XI). Taj dio ima ukupno 60 perikopa.

Fol. 183v—195v i fol. 3r, evanđelja za zajedničke mise svetaca: 3 perikope za apostole, 6 za mučenike, 3 za priznavaoce, 2 za djevice, 1 za nedjevice, 1 za posvetu crkve i 1 za pogrebnu misu (fol. 3r). — Ukupno 17 perikopa.

Fol. 3v, 196 r i v, 1 r i v, 2r: gotički pripis »In die pentecosten«[45] čitanje (Dj. Ap. 2, 1—11) i evanđelje (Iv. 14, 23—31), zatim »Liber generationis« (kao i na fol. 107r — Mat. 1, 1—16) za blagdan Rođenja B. d. Marije.

U beneventanskom dijelu Evanđelistara ima ukupno 173 perikope (neke su ponovljene). U gotičkom su dijelu ispisana 3 čitanja i 4 evanđelja (jedno ponovljeno). Treba napomenuti da se neki odlomci znatno razlikuju od onih koji se danas nalaze u Rimskom misalu. Te razlike nisu samo u izboru odlomaka (kako se vidi iz narednog pregleda), nego i u istim odlomcima ima različitih riječi, različit je početni redak i sl. Bilo bi zanimljivo utvrditi na koje izvore upućuju sve te varijante, ali to prelazi okvir ove radnje.

Iluminacija Evanđelistara

Evanđelistar ima ukupno 259 inicijalnih ukrasa. Od toga je 254 izrađeno u beneventanskom dijelu, a svega 5 u gotičkom dijelu rukopisa. Samo dva crteža nisu obojena: crtež posljednje večere na fol. 106 r i ornamenat s tri zmajske glave na fol. 188 r. Ta dva crteža imaju gotičko stilsko obilježje. Na beneventanskim iluminacijama prevladava plava, crvena, zelena, žuta i zlatna boja. Gotički su inicijali izrađeni u plavoj i crvenoj boji s karakterističnim viticama.

Inicijali su pretežno ornamentalni. Redovito se prostiru vertikalno uz prednji dio teksta, koji put preko čitave stranice[46]. Ti su ornamenti sastavljeni od isprepletenih vitica, a na nekim mjestima ukrašeni fantastičnim životinjskim glavama. Umjesto ornamentalnih inicijala negdje su upotrebljeni životinjski ili ljudski likovi. Gotovo su svi ti likovi simboli evanđelista: ljudski lik za Mateja, vol za Luku, lav za Marka i šareni orao za Ivana.

[44] Sadržaj tih odlomaka je proročanstvo o propasti Jeruzalema i o svršetku svijeta. Vjerojatno je čitanje tih odjelitih odlomaka bilo spojeno s posebnim obredima.

[45] Odlomak Iv. 14. 23—31 nalazi se i u beneventanskom dijelu rukopisa na fol. 140 v —141 r. Ovdje je ponovljen iz praktičnih razloga, da bude uz poslanicu za taj blagdan.

[46] Usp. sl. 17. Slične inicijale ima i Osorski evanđelijar (sl. 23).

Dva lika vjerojatno prikazuju evanđelistu Ivana sa svitkom pergamene u ruci. Najčešće perikope počinju velikim inicijalom koji zahvata više od tri retka teksta. U rukopisu ima 165 takvih velikih inicijala. Ornamentalna su 122 inicijala. Sa životinjskim likom ima 35, a s ljudskim 8, ako ne računamo crtež posljednje večere koji se nalazi na svršetku druge evanđeoske perikope Velikog četvrtka. Najbogatije je izrađen, svakako, inicijal »E« (fol. 115v) kojim počinje Exultet[47]. To je zapravo splet četiri slova »E—X—U—L« vješto raspoređenih tako da se na prvi pogled i ne opaze. Ističe se također inicijal »U« (fol. 117r) kojim počinje predslovlje »Uere dignum«, s likom »Agnus Dei« u svome središtu[48].

Manji inicijali (koji ne prelaze više od 3 retka teksta) ukrašavaju početke pojedinih odlomaka u perikopama i *Exultetu*. To su zapravo kapitalna slova, poljepšana viticama i obojena. Njima možemo pribrojiti i one djelove *Exulteta* koji su ispisani kapitalom: »(Exul) TET IAM ANGELICA TURBA CAELORUM« i »DIGNUM ET IUSTUM EST«. Računajući samo početne, tih manjih inicijala ima 68 u beneventanskom dijelu a 5 u gotičkom dijelu rukopisa.

Paleografske napomene uz tekst Evanđelistara

Opći izgled ovog prekrasnog rukopisa govori u prilog pretpostavci da je jedan skriptor ispisao čitav njegov beneventanski dio. To se isto može reći i za gotički dio rukopisa. Po mjestima ostavljenim za inicijale (na pr. fol. 195 r) može se zaključiti da je iluminator bio osoba različita od kaligrafa. Po svemu sudeći poseban je skriptor-glazbenik ispisao neume povrh teksta *Exulteta*.

Nije potrebno upuštati se u podrobnu analizu paleografskih osobina Evanđelistara. To je pitanje iscrpno obradio V. Novak u radu Većenegin evanđelistar. Dovoljno je upozoriti da se ovdje radi o obloj beneventani koju E. A. Loew stavlja u barijski tip beneventane[49]. Na temelju paleografske analize engleski su stručnjaci datirali rukopis »XI saeculo exeunte« — kraj 11. stoljeća. U svojem ranijem radu V. Novak se u načelu slaže s takvom procjenom, ali upozorava da bi ona mogla ostati na snazi samo preciznijim datiranjem i učvršćenjem da je E. V. djelo zadarskog, krševanskog skriptorija[50]. Upravo je u tome pogledu noviji rad V. Novaka dao neke sigurne rezultate. — Radi transkripcije i radi usporedbe s drugim vrelima evo samo nekih napomena s posebnim obzirom na ispravke u tekstu *Exulteta*.

47 Usp. sl. 1.

48 Usp. sl. 4. — Pod naslovom »Notae artis illuminatoriae« B. Telebaković-Pecarski potanko je obradila i klasificirala prema stilu i vremenu postanka sve iluminacije u rukopisu MS Canon. Bibl. Lat. 61 u već spomenutom radu »Većenegin evanđelistar«, str. 49—60.

49 Beneventan Script ... str. 151.

50 Neiskorišćavana kategorija ... str. 53, bilj. 26.

U beneventanskom dijelu rukopisa slova *a, c, e, r, t* imaju redovito karakteristične arhaične beneventanske oblike. Međutim, i u izvornom dijelu teksta na nekim mjestima nalazimo karolinški oblik slova *a*. Slovo *c* dolazi također u jednostavnijem obliku (neprelomljenom) i to bez nekog određenog kriterija.

Karakteristične ligature *fi, ei, nt, or, ri, gi, st* i *ti* nalazimo posvuda u rukopisu. Ligatura *ti* ima dva oblika. Jedan je upotrijebljen ispred konsonanta, a drugi ispred vokala. U čitavu rukopisu ne nalazimo nigdje ligature *sp.*

Tri su vrste interpukcija upotrebljene u perikopama Evanđelistara: period (:,). kolon ili semikolon (—) i koma (*!*). U tekstu *Exulteta* upotrijebljene su samo dvije, period i semikolon. U transkripciji će jedna i druga biti označene adekvatnim znakovima. Samo na jednom mjestu u *Exultetu* nalazi se znak za rastavljanje slogova: *au — la* (sl. 2).

Veoma je važno uočiti ispravke koji su provedeni u tekstu *Exulteta.* Neke ispravke proveo je sam kaligraf beneventanskog teksta. Za druge možemo pretpostaviti da ih je izveo pisar neuma. Neke su, najposlije, svakako unesene znatno kasnije nego je rukopis napisan. Evo redom tih ispravaka:

Fol. 116v, red. 5 i 6: »in *(tra leuita/rum)* nume-rum (-ro)«. Ispravak je napisan povrh radiranog izvornog teksta koji je, čini se, glasio »in sacerdotum«. Ista je ruka ispisala malo slovo »o« povrh nastavka riječi »numerum«, pa ona ima glasiti »numero«.[51] *Red 10: (uiuentem secum atque regnantem),* također povrh izbrisanog teksta. Taj je, vjerojatno, glasio: »qui secum uiuit atque regnat deus«[52]. Oba su ispravka mlađa od izvornika, i to znatno, kako se vidi iz vrste upotrijebljenog pisma. Napjev ne odgovara ispravljenom tekstu.

Fol. 117v, red 6: dodano *(tibi)* između »nobis« i »ęterno«. U istom retku popravljeno »adę debi–«, slovo *a* koje je zabunom napisano, precrtano je.

Red 9: »Hęc sunt */enim/* festa paschalia */gaudiorum/*« — riječi u zagradama naknadno su unesene. Po svoj prilici to je učinio pisar neuma. Tome u prilog govori vrsta pisma i činjenica da se ispravak slaže s napjevom.

Fol. 118v, red 3: »profu-*(erat)* umjesto precrtanog »profu-*it*«. Ispravak se slaže s napjevom.

Red 9: precrtana prva riječ »*nostrumque*«. Ta riječ nema svog napjeva

[51] Iz ostataka izbrisanog izvornog teksta moglo bi se naslutiti da je prije stajalo »in sacerdotum«, ali nije moguće to utvrditi. Kad bi se to moglo, imali bismo važan podatak o porijeklu predloška. Međutim, zapisanom napjevu jednako odgovara i »in leuitarum«, kako imaju mnogi srodni tekstovi (niže, bilj. 100).

[52] Ambrozijanski *Exultet* završava: »Praestante Domino nostro Jesu Christo Filio suo, *secum vivente atque regnante Deo* in unitate Sp. S. per . . .« a njegova prefacija: ». . . cum quo beatus vivis atque regnas Deus in unitate . . .«. U tom dijelu tekstovi pokazuju znatne razlike. Moguće je da je pisar po sjećanju počeo pisati završetak, ali se kasnije vidjelo da to ne odgovara melodiji pa je prerađeno.

Fol. 119v, red 3: rubricističko upozorenje povrh retka *(hic mittat incensum in modum* +) i niže

Red 9: (hic accendat cereum magnum). Jedno i drugo uneseno je vjerojatno pod kraj 12. st. — Obred stavljanja 5 zrna tamjana i paljenja svijeće za vrijeme pjevanja *Exulteta* nastao je zbog neispravnog shvaćanja riječi »*incensi* huius sacrificium vespertinum«. »Incensum« u ovom kontekstu znači »plamen« (cereum incensum — upaljena svijeća), a nikako »tamjan« (thus incensum — zapaljeni tamjan).[53]

Red 9: »quam *(in)* honore« — dodano »in«.

Fol. 120r, red 5: strelica na rubu pokazuje u pravcu inicijala »A« kojim počinje pohvala pčele. Pod utjecajem sa sjevera (taj je utjecaj mogao biti veoma jak u doba ugarsko hrvatskih vladara) počela se s vremenom ispuštati pohvala pčele. Gornji znak treba dovoditi u vezu s marginalnom primjedbom na

Fol. 121r, red 9: (usque hic). Držim da se prvotno ispuštao samo dio »Flore utuntur . . . conficiunt«, a tek kasnije čitava pohvala pčele od spomenute strelice. Čudno je, međutim, da je i nakon ispuštanja tog spornog dijela *Exulteta* zadržan upravo najsporniji njegov dio »O uere mirabilis . . . uirgo permansit«.[54]

Red 10: »O uere mirabilis */et laudabilis/* apis« — riječi u zagradama dodane. Vjerojatno je taj ispravak proveo sam kaligraf označivši umetak asteriskom (dvije kose crtice / /). Napjev se slaže s ispravkom. Ta varijanta nije poznata izvan Dalmacije.[55]

Fol. 121v, red 1: riječ »masculini« kaligraf je ispravio u »masculiUi«, a prvi slog iduće riječi precrtan »*ui*olant«, pa sve to ima glasiti »masculi Uiolant«. Takvu čitanju odgovara napjev.

Red 7: iznad retka dodano »*(con)*iunguntur«. I to je dalmatinska varijanta.

Fol. 122r, red 2: precrtan inicijal »I« a desno od njega stavljeno »&« s očitom namjerom da se ima čitati »*(et)*In odorem . . .«.

To odgovara napjevu. Ispravak je pisara neuma.

Red 8: ispravak iza riječi »Precamur«, izbrisano »te« i nastavljeno »ergo te«.

53 Te rubrike kao i niže navedene kasnijeg su porijekla. U Osorskom *Exultetu* nije nijedna zabilježena. Dubrovački misal iz 12. st. ima ih zapisane prvom rukom. — Obred umetanja zrna tamjana, paljenja svijeće, različitih križanja i naročito dopunska molitva »Benedictio . . .« u protivurječnosti su s pravim smislom riječi *Exulteta*. Reformom Velike sedmice od 9. II 1951. sve je to uklonjeno iz pjevanja *Exulteta*, a nešto i posve dokinuto. — Usp. M. Righetti, nav. dj. II, str. 192, 202—205.

54 B. Capelle smatra da je rečenica »Sicut . . . permansit« prvotno bila samo glossa interlinearis (niže bilj. 223).

55 Ispuštanje je običan lapsus calami koji je odmah ispravljen. Riječ »et laudabilis« predstavlja dalmatinsku varijantu teksta.

Fol. 122v, red 8: povrh riječi »largi/a/ris« dodano »–re digne–«. Slovo /a/ nije precrtano, ali je očita namjera da se nakon ispravka ima čitati »largire digneris«. S takvim se čitanjem slaže napjev. Ispravak je, vjerojatno, prve ruke.

Fol. 123v, pri vrhu u lijevom uglu: naknadno zapisana molitva:

(Benedictio dei patris et filii / et spiritus sancti descendat super hunc / + cereum et sit benedictus et con — / — secretus in nomine sancte trini — / — tatis. Amen).[56]

Treba spomenuti još neke rubricističke znakove koji upozoravaju đakona da na određenom mjestu učini znak križa. Teško je razabrati da li su neki znakovi uneseni prije a drugi poslije. Može se, međutim, reći da su svi zabilježeni znatno nakon izvornog dijela rukopisa. Ti znakovi u obliku križića (+) nalaze se na ovim stranicama: *fol. 116v, red 7* »gratiam infundens«, *fol. 119r, red 8:* »sanctificatio noctis«, *fol. 119v, red 5:* »cerei oblatione«, *fol. 120r, red 3:* »huius lampadis«, *fol. 121v, red 8:* »ut cereus iste« i *red 9:* »consecratus«.

Paleografske osobine napjeva Exulteta

Opći izgled neuma *Exulteta* daje nam pravo da ih svrstamo u beneventansko notno pismo. Katkada se to notno pismo naziva lombardskim. Taj naziv ne odgovara stvarnosti, jer je glavno središte iz kojeg se to pismo širilo bila velika benediktinska opatija Monte Cassino u pokrajini Benevento. Drugo je važno središte toga notnog pisma Bari. Barijsko se notno pismo odlikuje umjerenijim oblicima i većom finoćom duktusa, pa čini poseban ogranak u beneventanskoj obitelji rukopisa. Po svemu sudeći, čini se, da je barijski tip najstariji, odnosno, izvorni oblik beneventanskog notnog pisma.[57]

Osnovne odlike beneventanskog pisma su ove: *dijastematika*, tj. raspored neuma po visini u zamišljenim (kasnije i izvučenim a katkada i obojenim) višim ili nižim crtama;[58] upotreba *kustosa* ili *gvide*,[59] koja omo-

[58] V. Novak, Većenegin evanđelistar... ne spominje ovu molivu, koju svakako treba dovesti u vezu s *Exultetom*. Ona baca određeno svjetlo na razvoj obreda blagoslova uskrsne svijeće u razdoblju dok je Evanđelijar bio u upotrebi u samostanu sv. Marije u Zadru. — Đakon (ili svećenik) molio je ovu molitvu pošto je otpjevan *Exultet*. Ona je dodana očito stoga što u tekstu *Exulteta* nema nikakvih deprekativnih (imperativnih) obrazaca nego samo indikativni (»cereus iste in honorem nominis tui consecratus«). Indikativni obrasci svojstveni su svim sakramentalnim obredima, a naročito konsekracijama euharistijskog tipa (s predslovljem). Čini se da su u doba cvata skolastike takvi obrasci kao nedovoljni nadopunjeni deprekativnim izrazima. — O vrstama euharistijskih obrazaca usp. M. Righetti, nav. dj. I, (2-a, Milano 1950), str. 219.

[57] *G. M. Sunol*, Introduction à la Paléographie Musicale Grégorienne, Tournai 1935, str. 222.

[58] Usp. *G. M. Sunol*, nav. dj. str. 51—55. Beneventansko je pismo jedno od najstarijih dijastematskih notnih pisama.

gućuje određivanje tona u idućem retku, a nekad i među neumama jednog te istog retka; česta upotreba *likvescencija* za oznaku semivokala s karakterističnim vijugastim znakovima.[60]

U sustavu glazbene paleografije zauzima beneventansko notno pismo veoma istaknuto mjesto. U njemu se sačuvala iskonska tonska tradicija pa ono omogućuje bolji uvid u izvorne starocrkvene moduse. Uz dijastematiku sačuvalo je i neke ritmičke znakove koji su neophodni za pravilno izvođenje starih napjeva.

Napjev *Exulteta* u Evanđelistaru sv. Marije zapisan je neumama koje imaju sve značajke barijskog tipa beneventanskog notnog pisma. Pisane su bez crta *in campo aperto*. Na nekim se stranicama, doduše, vide crte izvučene bez crnila,[61] no te su crte bile predviđene za tekst. Jednaki, naime, sustav bijelih crta postoji i na stranicama koje nisu bile predviđene za note. Razmaci između takvih crta jednaki su na svim stranicama, i onima s notama i onima bez njih. Osim toga neume iznad gornjeg reda teksta niti na jednoj stranici nemaju nikakve crte *in bianco*, kako je to dobro zapazio E. W. B. *Nicholson*.[62]

Upotrijebljeni oblici neuma veoma su raznovrsni. Svrstat ćemo ih u tri skupine: redoviti, ritmički i likvescentni oblici. Pregledna tabela omogućit će usporedbu svih tih oblika s odgovarajućim oblicima današnje gregorijanske notacije. Samo nekoliko oblika pozajmljeno je od ambrozijanskog suvremenog koralnog pisma, jer se danas ne upotrebljavaju u tipičnim vatikanskim izdanjima. Svaki znak bit će popraćen napomenom. Sve to ima poslužiti ne samo odabiranju pravilne transkripcije napjeva *Exulteta* nego i rješavanju osnovnih pitanja pokrenutih u ovoj radnji.

Redoviti oblici:

Punctum — (stratum) malo razvučen i valovit. Značajan za barijski tip beneventane. Koji put je malo nagnut u jednu stranu (inclinatum), što ukazuje na odnos prema prethodnoj noti (niži ton). — V. sl. 1, red 1, »Deo gratias«.

Virga: — uvijek je uspravna, tj. upotrijebljena da označi ton viši od prethodnoga. Beneventanski oblik. — V. sl. 1, »Deo gratias«.

Podatus: — vrlo se dobro razlikuje od ritmičkog (produženog) oblika. Zaobljen je i nema episeme pri vrhu. — Opći italski oblik. V. sl. 2, red. 1. »misteria«.

[59] G. M. Sunol. nav dj. str. 222.

[60] G. M. Sunol, nav. dj. str. 227.

[61] Osobito se dobro primjećuje na sl. 2.

[62] Nav. dj. III, str. LXXIII: »The neums are obviously spaced, and many of them are placed on the empty intermediate lines. But where there was no line alraedy ruled, the scribe did not rule one specially for the neums: thus the neums above the top line of the text have no line of their own.« — Usp. sl. 2 i sl. 17.

Clivis: — dolazi u dva različita oblika. Za prvi v. sl. 2, red 1, »misteria«, za drugi v. sl. 4, red 3, »ad dominum«. Jedan i drugi imaju značajke opće italske notacije.

Torculus (pes flexus) — razlikuje se od drugog oblika clivisa time što na početku ima horizontalni potez kao punctum. — V. sl. 4, red 4 »nostro«. Opći italski oblik.

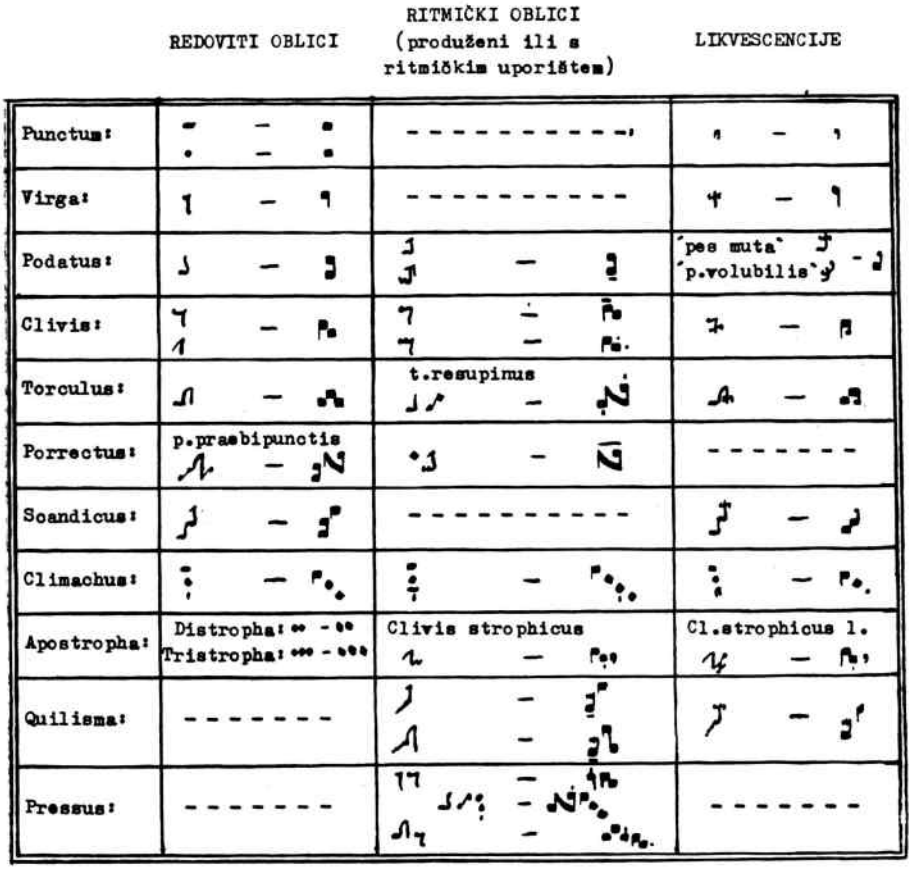

Porrectus (clivis resupina) — nalazi se samo u kombinaciji porrectus praebipunctis — sl. 4, red 1, »sęcula«. Italskog je porijekla. Jednom je samo upotrijebljen pravi porrectus, ali je taj ritmički i ujedno likvescentan.

Scandicus — starinskog porijekla, uobičajen u svim italskim notacijama. — U pozdravima se nalazi kao scandicus flexus — v. sl. 4, red 4, »gratias«.

Climachus — redovito dolazi u spoju s drugim neumama, najčešće kao virga subbipunctis (tri tona), a rjeđe kao virga subtripunctis (od četiri tona). — Jedan i drugi su beneventanski oblici. V. sl. 9, red 1, »concordiam« i »Mestis«.

Distropha — dolazi često (sl. 12, red 1, »*Alię*«), *tristropha* samo jedanput i to na mjestu gdje bi trebalo da stoji torculus. — V. sl. 12, red 8, »conueunt«. — Italskog su porijekla.

Ritmički oblici

Ritmički oblici nisu u beneventanskom notnom pismu tako sustavno upotrijebljeni kao npr. u st. gallenskom notnom pismu.[63] Dokazano je, ipak, da je i u beneventanskom pismu ritam bio obilježen, i to na dva načina: 1. preudešavanjem oblika neume, i 2. dodatnim znakovima.[64] Općenito, zaobljeni oblici neuma znače običnu vrijednost, a zaoštreni produžetak ili barem ritmičko uporište. Ne smije se to shvatiti kao isključivo pravilo, jer ima u tom pogledu veoma mnogo izuzetaka. Npr. povlačenjem pravokutnog poteza u nekom clivisu označeno je u južnoitalskim rukopisima da prva nota te neume nije viša od prethodne. — Najvažniji dodatni znak produžetka je episema (vertikalni potez / ispod note), ali i tu oprez nije na odmet. Kojiput se radi samo o pisarevoj maniri. U *Exultetu* nije nigdje upotrijebljen, ali ga nalazimo u Osorskom *Exultetu* iz 11. stolj. gdje znači sigurno ritmički znak produžetka. — Od svih ritmičkih oblika najlakše je prepoznati kvilizmu i pressus.

U napjevu *Exulteta* nalazimo neke ritmičke oblike:

Podatus: — ima kao znak razlikovanja malo ukoso smješten potez pri vrhu. Redoviti oblik nema toga poteza. Produžetak se odnosi na prvu a ne na drugu notu neume. V. sl. 10, red 2, sl. 5, r. 10. Drugi slučaj je neuma koja je u donjem dijelu nazupčana. V. sl. 1 »Lumen« i sl. 17, »*Amen*«.

Clivis — s pravokutnim potezom ima pretežno značenje za ispravnu intonaciju. Čini se, međutim, da kojiput označuje produžetak. Npr. sl. 16, red 6, »paschalia«. Svakako je u nekim slučajevima produženi oblik (sl. 4, red 5 »est« — dvostruki produžetak).

Torculus (resupinus) — predstavlja oblik s ritmičkim ictusom. Prvi je dio neume odvojen od drugoga tako da izgleda kao dva podatusa; prvi kao *pes muta*, a drugi kao *pes inflatilis*. Time je označen ictus na prvoj i četvrtoj noti neume. Posljednja se stapa u pressus sa idućim climachusom. Na jednom je mjestu, što više, na prvoj noti neume označen ictus (sl. 2. red 2, »intonet«). — Taj je oblik poznat još samo iz Osorskog Exulteta (sl. 18, red fol. 154r, red 3 »implere«) i tako znači sigurnu dalmatinsku varijantu.

[63] G. M. Sunol, nav. dj. str. 157—158, s pripadnom tabelom.

[64] Notni zapisi Osorskog evanđelijara po... »episema rectum« kod svake produžene note. — Usp. sl. 18 i sl. 23. Ovaj je znak stavljen uvijek ispod note.

Porrectus — jedinstven oblik kojega nema ni osorski rukopis (v. sl. 1, »Xpisti«). Govori u prilog nekom ranijem francuskom utjecaju.

Climachus — u slučajevima gdje dolazi kao virga subtripunctis ima ritmički ictus na trećoj noti. To je označeno kao punctum stratum, a redoviti oblik ima punctum inclinatum. V. sl. 8, red 4, »inferis«.

Pressus — dolazi u različitim kombinacijama. Npr. punctum — climachus (sl. 9, red 1, »concordiam«), virga-clivis (sl. 9, red 1, »fugat«), torculus resupinus-climachus (sl. 2, red 2, »intonet«), clivis strophica (sl. 4, red 3, »sursum«) i torculus-clivis (sl. 4, red 5, »est«).

Quilisma — samo u scandicusu (sl. 4, red 1, »seculorum«), odnosno, u scandicusu flexusu (sl. 4, međured iza 2, »tuo«). Dolazi i u likvescentnim oblicima.

Likvescentni oblici

Smisao je likvescencije da pjevaču olakša dobar izgovor teksta u težim konsonantskim skupinama, naročito u likvidnim. Pisar neuma Exulteta proširuje tu primjenu na gotovu svaku skupinu konsonanata, što više, u nekoliko navrata upotrebljava likvescenciju i onda kada jedna riječ završava a druga počinje konsonantom.[65]

Virga liquescens — veoma izrazitog beneventanskog oblika (sl. 3, red 2, »ad tam«). Treba je razlikovati od *pes liquescens,* koji pri dnu ima mali produžetak u lijevo.

Punctum liquescens — također izrazit. Poznaje se po sitnoj zastavici koja je dodana ispod koso položenog punctuma (sl. 3, red 2, »ad tam«). — Suvremeno gregorijansko notno pismo ne upotrebljava dva spomenuta likvescentna oblika. Radi vjernije transkripcije pozajmljeni su ovdje znakovi iz ambrozijanske notacije.

Pes liquescens — ima dva različita oblika: jedan je tzv. *pes volubilis* (sl. 3, red 4, »omnipotentis«), a drugi tzv. »*pes muta* (sl. 3, red 5, »*ut* qui«). — Adekvatni oblik gregorijanskog kvadratnog pisma zove se *epiphonus.*

Clivis liquescens — neobična oblika. To je clivis pravokutnog tipa s dvostrukom zastavicom pri dnu (sl. 6, red 9 »peccatorum«). Očito je srodan s jednim znakom za istu neumu iz akvitanskog notnog pisma. Upotrijebljen je i u Osorskom Exultetu, a također u jednoj kombinaciji u Zadarskim laudama iz Evanđelistara Sv. Šimuna. — Možemo ga smatrati dalmatinskom varijantom.

Torculus liquescens — ima za temelj redoviti oblik s dodatkom dvostruke zastavice pri dnu desnog kraka (sl. 6, red 8, »ęgypto«). To je također dalmatinski oblik.

[65] Usp. sl. 3 »Ut qui« i »non meis«.

Scandicus liquescens — gornji završetak kao virga liquescens. U napjevu postoje oblici s kvilizmom (sl. 3, red 4 »*in*uocate«) i bez kvilizme (sl. 15, red 3, »*sem*piternis«). Oba su obični beneventanski oblici.

Climacus liquescens — razlikuje se od redovitog samo po tome što na mjestu treće note umjesto punctum inclinatum ima punctum liquescens.

Morfologija neuma u *Exultetu* ukazuje na jednu određenu pisarsku školu beneventanskog kruga barijskog tipa. Razlike u nekim oblicima i u izgledu ductusa odvajaju taj rukopis od poznatih talijanskih skriptorija. Naprotiv, u odnosu na Osorski *Exultet* postoji podudaranje upravo u onim pojedinostima po kojima se oba razlikuju od ostalih.[66] To su npr. oblici: clivis i torculus liquescens te porrectus praebipunctis. Svaki od dva rukopisa ima samo po jedan oblik (jedan i drugi samo jednom upotrijebljen) koji nema drugi rukopis. U osorskom nema ritmičkog oblika porrectusa (kod riječi »Xpisti« na početku), a u onom iz Evanđelistara Sv. Marije nedostaje jedan beneventanski (barijski) oblik — punctum liquescens — koji se nalazi u Osorskom Exultetu (po izgledu isti oblik kao na sl. 20, red 1. «*tan*ti«).[68] Kako su oba rukopisa o kojima je riječ pisana za dalmatinske samostane, imajući u vidu morfološke osobitosti njihovih neuma, možemo reći da čine ono isto što je već do sada utvrđeno za tekst i iluminacije, tj. da oni čine dalmatinsku beneventansku školu. Podrobna analiza melodije to će još više potvrditi.

Usporedba neuma *Exulteta* s neumama Zadarskih lauda iz Evanđelistara Sv. Šimuna također je zanimljiva.[69] U toj se usporedbi pokazuje notni zapis lauda kao nešto mlađi, jer su mu oblici više dezintegrirani, ali ipak kao logičan nastavak skriptorske prakse izražene u neumama *Exulteta*. Budući da se pouzdano zna da su laude napisane u Zadru, u skriptoriju Sv. Krševana,[70] možemo na temelju same ove uporedbe s velikom vjerojatnošću zaključiti da je i notni zapis *Exulteta* u Evanđelistaru Sv. Marije djelo tog istog skriptorija, pa ga već zato možemo zvati Zadarskim exultetom.

[66] Općenito se može reći da je Osorski *Exultet* mnogo pravilniji i dosljedniji od onoga u MS Can. Bibl. Lat. 61. Pisar toga posljednjeg je mnogo više griješio u notnim oblicima. Ipak podudarnost postoji u takvim sitnim pojedinostima koje se ni u kojem slučaju ne mogu tumačiti drugačije nego zajedničkim predloškom. O tome će biti govora niže.

[67] Usp. sl. 1. i V. Novak, Neiskorišćavana kategorija ... str. 48, Tab. II.

[68] Usp. V. Novak, Neiskorišćavana kategorija ... Tab. II, također: G. M. Sunol, nav. dj. str. 103.

[69] Usp. V. Novak, Neiskorišćavana kategorija ... Tab. VII.

[70] To je utvrdio V. Novak, nav. dj., str. 59, a posebno u djelu »Većenegin evanđelistar«.

Tonalitet i potpisivanje teksta u transkripciji Exulteta

Na prvi pogled izgleda da je prilično teško odrediti tonalitet Zadarskog Exulteta. Nigdje nije zapisan nikakav ključ a crte izvučene bez crnila ne govore ništa u prilog određenom tonalitetu. Kada se, međutim, uoči da je u Zadarskom *Exultetu* upotrijebljen beneventanski napjev, stvar postaje mnogo lakša. Između velikog broja sačuvanih rukopisa s beneventanskim napjevom exulteta ima mnogo onih koji su sačuvali sigurne oznake tonaliteta. Prema poznatim vrelima moguće je ustanoviti da je *nota finalis* toga napjeva u odnosu na gornju prethodnicu u razmaku od velike sekunde a u odnosu na donju u razmaku od male sekunde. Dominanta ili tenor je za stupanj viša od note finalis. Prema gregorijanskoj terminologiji to je *tritus* ili hipolidijski način sa starinskom dominantom.[71] Tako su već transkribirali beneventanske napjeve *Exulteta* A. Mocquereau i R. Hesbert.[72] Prvi stavlja notu finalis na ton »c« a drugi na »f«. S obziorm na kadence to je posve isto, jedino u slučaju tonike »f« treba katkada staviti još i snizilicu »b« da bi se izbjegao tritonus u melodijskom pomaku (što je R. Hesbert i učinio). U jednom i drugom slučaju tonalitet ostaje isti, premda je onaj s tonikom »f« izvorni, a onaj s tonikom »c« transponirani hipolidijski način. U transkripciji koja slijedi bit će upotrijebljena tonika »c« iz praktičnih razloga. Neće tada trebati bilježiti snizilicu koje i onako nema u rukopisu.

Pri napomenama o ispravcima teksta bilo je već govora o odnosu teksta i melodije u *Exultetu*. Sada treba iznijeti neka načela po kojima će biti lakše izgladiti ili barem dobro protumačiti nesuglasice između teksta i melodije u izvornom rukopisu.

Ondje gdje je izvorni tekst brisan, a novi pripisan, bit će zabilježen i izvorni tekst, ukoliko se može rekonstruirati. Ako se tekst i note ne podudaraju brojem slogova, bit će potpisani tako da se podudaraju u kadenci. Tamo gdje su kadence očito pogrešne (npr. »turba cęlorum« sl. 1), s manje nota nego slogova u tekstu, bit će suvišni slog zapisan bez note, ali tako da se vidi da mu pripada jedna nota iz neume koja je potpisana prethodnom slogu. Ondje gdje ima više nota nego slogova bit će riječi potpisane redom, a suvišne note ostavljene bez teksta, dok će u bilješci biti navedena riječ koja prema drugim vrelima na tom mjestu nedostaje. Svi kasniji dodaci bit će stavljeni u zagrade.

S povijesnog stajališta najzanimljiviji dio, tj. neume povrh zamišljenih imena pape, biskupa, cara i opatice Sv. Marije, koja se nabrajaju u završnim molitvama predslovlja, bit će u transkripciji popraćene naznakom slogova i predmnijevanog gramatičkog naglaska. Tako će biti naznačeno uz spomen

[71] To je u stvari »tritus« ili treći modus kojega ljestvica ima uzlazno veliku tercu (dva čitava tona) a silazno poluton. Time mu je kadenca posve određena bez obzira da li se nalazi u izvornom obliku (F — nota finalis) ili transponiranom (C ili B — nota finalis). — Usp. *V. Žganec*, Muzički folklor, I, Zagreb 1962, str. 54—56. — Prema običnoj gregorijanskoj terminologiji, takav se modus naziva hipolidijski, ali s dominantom na »g«.

[72] Prvi je objelodanio svoju transkripciju u IV svez. Paléographie Musicale, str. 171 i sl. a drugi u XIV svez. istog djela na str. 388.

pape (x-*x*-x-x), biskupa (*x*-x-x), cara (x-x-x-x-x-*x*-x) i opatice Sv. Marije (*x*-x). Nema predviđenih neuma za ime priora koji se također spominje a završnim molitvama, jer je kadenca dovršena riječima »prioris nostri«. Nikako ne može ostati na snazi procjena V. Novaka koji drži da te neume pretpostavljaju papino ime od 3 sloga, carevo od 4, a priorovo vjerojatno od 2 (s time da se ponovi dvosložna figura riječi »nostri«, budući da nad priorovom kraticom nema nota).[73] Trebat će preispitati datiranje koje se u mnogome oslanja na takvo pogrešno čitanje neuma.

Držim da će transkripcija mnogo dobiti na vrijednosti ako bude popraćena bilješkama u smislu poredbene kritike teksta. Kao osnov tih bilježaka poslužit će kritičko izdanje teksta *Exulteta* koje je priredio B. Capelle.[74] Vrela koja su poslužila za to izdanje bit će označena kraticama. Evo tih vrela:

1. *Galikanski sakramentari*

Missale Gothicum (ed. Bannister) Bradshaw Society 52, str. 67—69	/ G
Missale Bobbio (ed. Lowe) Bradshaw Society 58, str. 69—70	/ B
Missale Galicanum Vetus, Patrologia Latina 72, str. 361—365	/ V

2. *Sacramentarium Gelasianum*

Sakramentar Angoulême (ed. Cagin), fol. 53r—54r	/ A
Sakramentar Gellone (ed. Coeberg i Vromen)	/ Ge
Sakramentar Phillipps (Berlin 1667)	/ Ph
Sakramentar St. Gallen (prva ruka) ed. Mohlberg, Liturgische Quellen Heft 1—2 (Münster 1939), str. 81—83	/ S ˆ

3. *Supplementum Alcuini*

Codex Reginaldus 337 (ed. Wilson), Brad. Soc. 49, str. 151—153	/ R
Cod. Ottobonianus 313 (ed. Wilson), Brad. Soc. 49 (bilješke)	/ O ˆ
Misal Léofric-a, Bodleian 579, 11. st. (ed. Warren), str. 96—97	/ L
Ispravljač S î (10. st.) ed. Mohlberg, str. XCIX	/ S—2
Ispravljač O î, ed. Wilson, str. XXX—XXXI	/ 0—2

4. *Ordo Romanus rimsko-germanskog pontifikala iz Mayence*

Codex Alexandrinus 173 (11. st.) M. Andrieu, Les Ordines R. I. 282	/ M ˆ
Sacramentarium Fuldense (10. st.) ed. Richter-Schönfelder, 81—83	/ F

[73] Najprije je iznio to mišljenje u radu »Neiskorišćavana kategorija . . .« str. 54, a zatim ponovio istu tvrdnju u radu »Većenegin evanđelistar« str. 37. — E. W. B. Nicholson, nav. dj. III, str. LXXIII, ima ispravno čitanje: papa 4 sloga, biskup 3 sloga, car 7 slogova, To je navedeno kao mišljenje Bannistera. Uostalom, to i nije naročito teško otkriti ako imamo na umu da u ovakvoj vrsti pjevanja svaka neuma traži po jedan slog (silabičko pjevanje).

Slika 1.

- *Rimsko-franjevački misal 13. stoljeća*

  Reginaldus latinus 2048, fol. 104 / I
  Paris, B. N. lat. 1332, fol. 203r—205v / J
  Paris, B. N. lat. 1887, (14. st.), fol. 85—88 / K
  Paris, B. N. lat. 10503, fol. 214v—216v / P

6. Današnji *Missale Romanum* / *m*

Gornjem kritičkom aparatu dodat ćemo još

7. *Dva rukopisa dalmatinskog porijekla*

Osorski evanđelistar (11. st.)[75] / D—1
Dubrovački misal (12. st.)[76] — do onog dijela dokle postoji tekst / D—2

Transkripcija zadarskog Exulteta

U transkripciji će radi preglednosti biti ispuštene melodijske varijante. O njima će biti govora pri glazbeno-estetskoj analizi napjeva. Transkripcija neće biti provedena suvremenim nego gregorijanskim notnim pismom, kako bi bila što vjernija izvorniku. Ritmički će znakovi biti zabilježeni samo ondje gdje je sigurno da u izvorniku postoji ritmički oblik.

Fol. 115 v

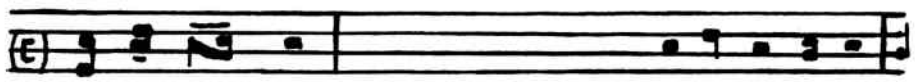

Lu-men Xpi-sti. III. uicibus.(77) Deo gratias.

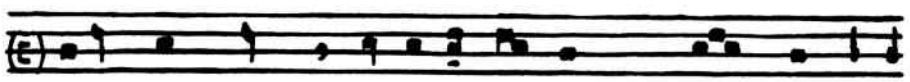

EXUL-TET IAM ANGELICA TUR-BA (78) CE-LORUM (79)

74 *B. Capelle*, L' Exultet pascal, oeuvre de saint Ambroise, Studi e Testi, 121—126, Miscellanea Mercati, Città del Vaticano 1946, str. 291—246. Sam kritički tekst nalazi se na str. 225—228.

75 MS Borgianum Lat. 339 u Vatikanskoj biblioteci.

76 Ovaj veoma vrijedan rukopis koji se nalazi u Bodleian Library u Oxfordu pod signaturom MS Canonici Lit. 342 (stara signatura 19528) s naslovom na koricama Missalis perantiqui reliquiae, Cod. Mem. carac. Longob, nije do sada kod nas bio poznat, mada su se njime već bavili strani stručnjaci. Za vrijeme svog boravka u Oxfordu imao sam sreću da se pobliže upoznam s tom dragocjenosti koja je također postala plijen Canonicijeva kolekcionarstva. H. M. Bannister je utvrdio njegovo porijeklo. Prema fol. 87. njegova procjena glasi: »Benedictine, for St. Mary, Rabiata near Ragusa«. Vrijeme postanka: F. Madan, nav. dj. II, str. 386, pod br. 19428: »Written in the 12 th century«. — Taj je rukopis prava riznica specijalnih dalmatinskih, odnosno, dubrovačkih crkvenih napjeva koje ne nalazimo u drugim krajevima Evrope. Osim *Exulteta*, o kojem će još biti govora, tu je i posebni obred blagoslova vode na Bagojavljenje sa svečanim napjevom evanđelja po Luki (Genealogia) na fol. 9. v, kakvo također s notama nalazimo i u Osorskom evanđelijaru.

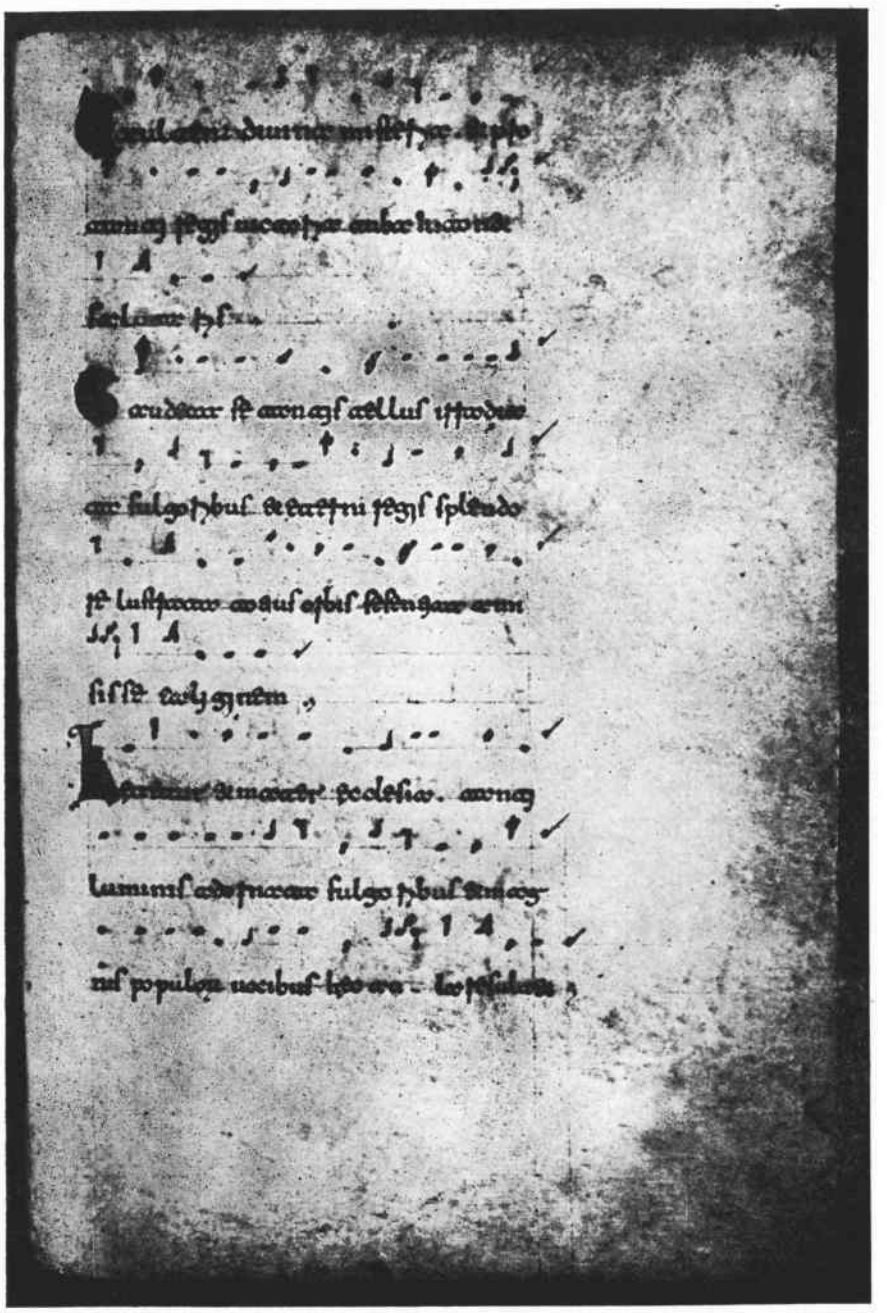

Slika 2.

Fol. 116 r

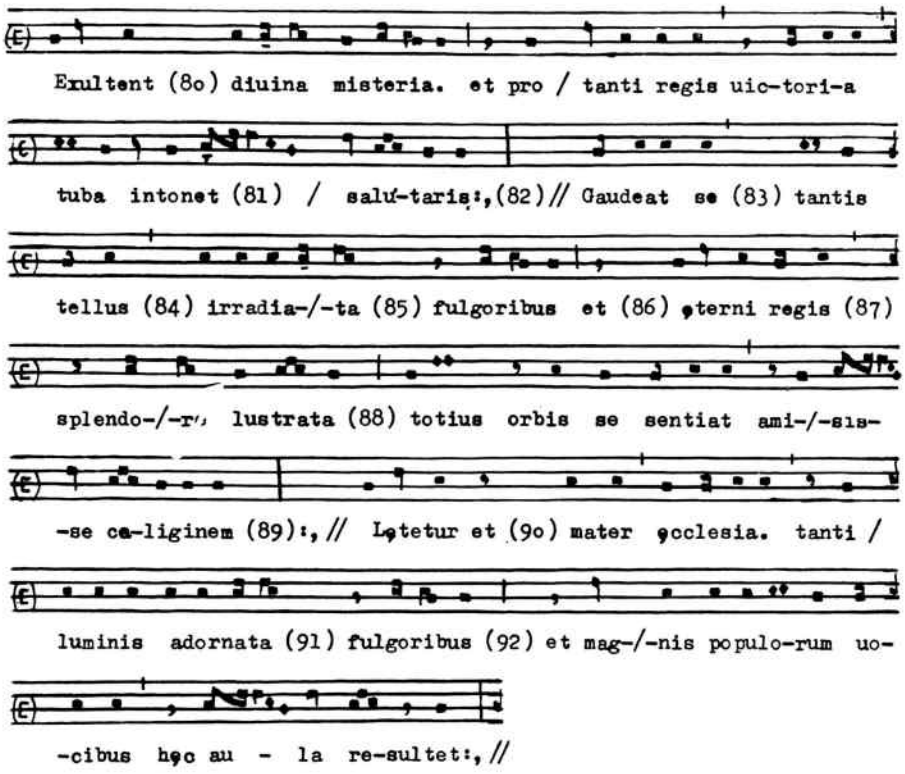

77 D-1 Deo gratias. III uicibus, D-2 *Ter dicitur* Lumen Xpisti . . .
78 G. tuba.
79 I. ispušta.
80 B. Capelle drži da treba biti »resultent«, ali nema za to potvrde u kodeksima.
81 V: intonat, Ge SFPm: insonet.
82 B: salvatoris.
83 M: et.
84 GBVAGe Ph S; tantis illius, tellus tantis LMFKPIJm, tellus R.
85 Inradiatam FMS-2 IJK, ostali: inradiata (irradiata).
86 B ispušta.
87 GAPh S: regni, regis ostali.
88 VLM FIJKPm D-2: illustrata, lustrata D-1 i ostali.
89 B caligine, amississe caliginem D-1, amississe caligine D-2.
90 B ispušta.
91 B: ornata.
92 VROLMFIJKPm D-1: fulgoribus, fulgore D-2 i ostali.

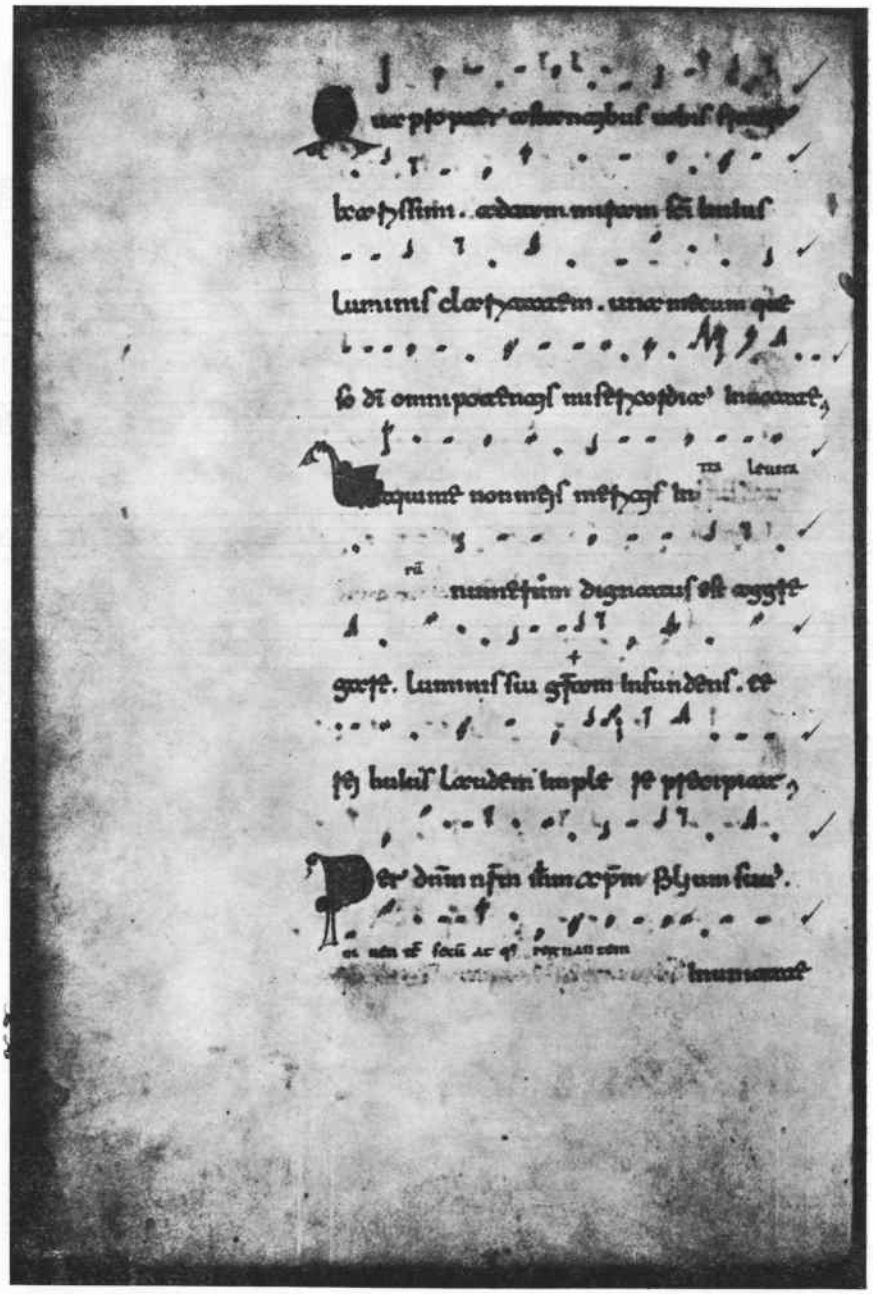

Slika 3.

Fol. 116 v

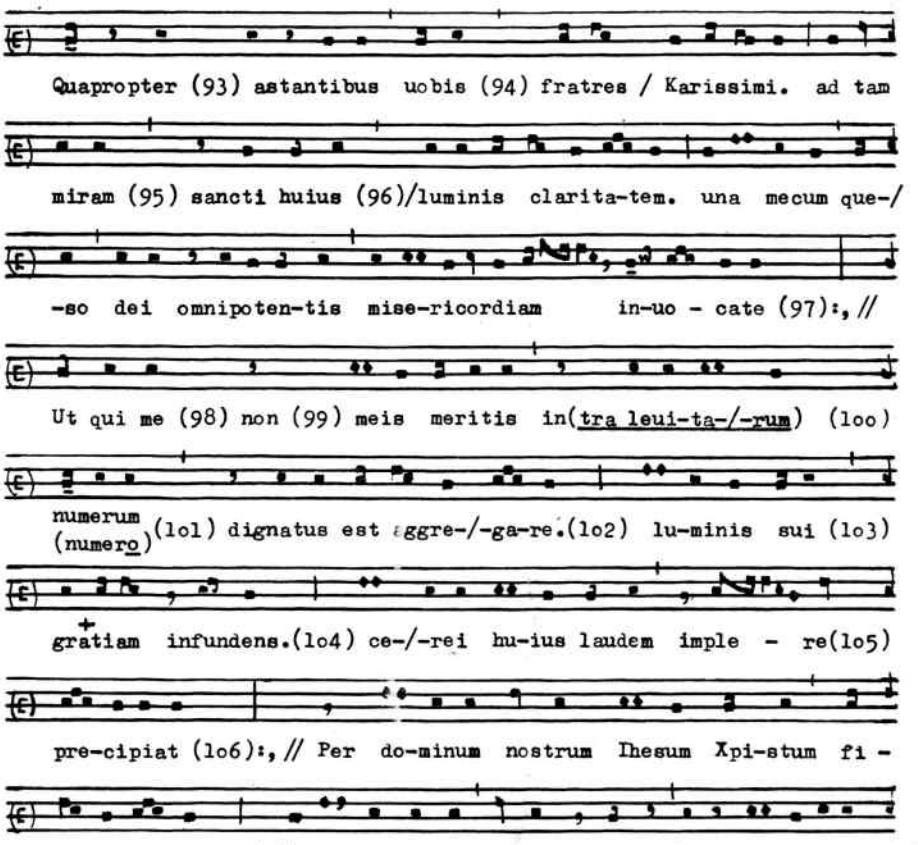

93 B: qua.
94 MFm: adstantes vos.
95 BAD-1: mira.
96 IJKPm: hius sancti.
97 D-1: inuocamus.
98 FS ispuštaju.
99 B ispušta: non... numerum.
100 G: sacerdotum, in leuitarum D-1, intra leuitarum D-2. Napjev isti kao D-1.
101 GA D-1: numero, ostali: numerum.
102 V dodaje: ut. (D-2: agregare).
103 D-1: suis gratia.
104 BS: gratiam infundente, gratiam infundendo FS-2 M, claritatem infundens IJKPm.
105 O: impleri.
106 BAGe Ph: percipiat, proficiat I, perficiat ROFJKPm.
107 Ispuštaju ovaj zaključak GBV, ostali imaju veoma različito. Dva domaća rukopisa D-1 i D-2 imaju jednako: uiuentem secum atque regnantem in unitate spiritu (!) sancti deus. — Dvije slobodne neume iza riječi »sancti« (nedostaje »deus«) pokazuju međuovisnost s D-1.
108 In unitate: ima jednu notu više nego treba. Nemoguće je utvrditi da li je to u skladu s izbrisanim tekstom ili je pogreška. D-1 ima dobro usklađene note s riječima na tom mjestu.

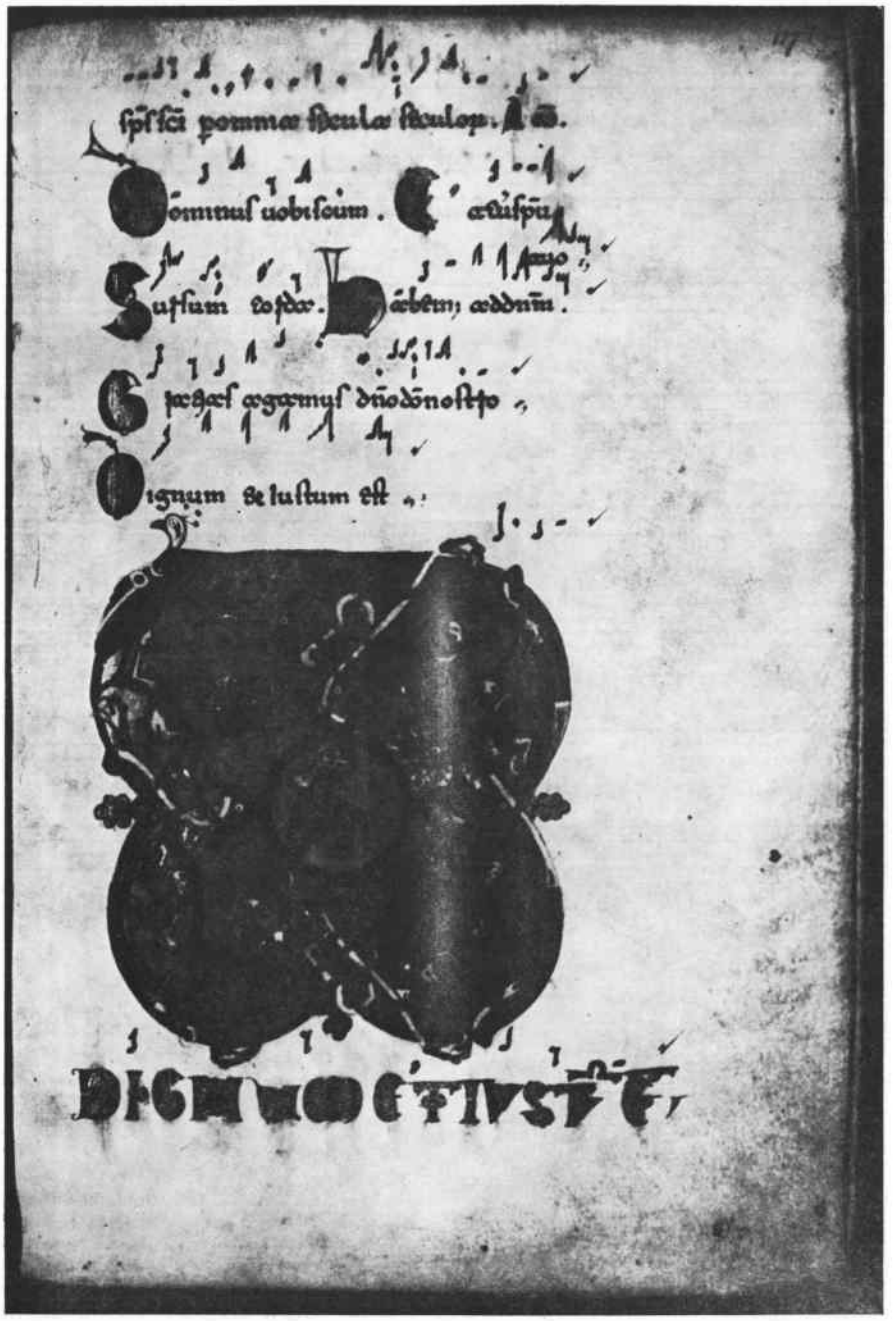

Slika 4.

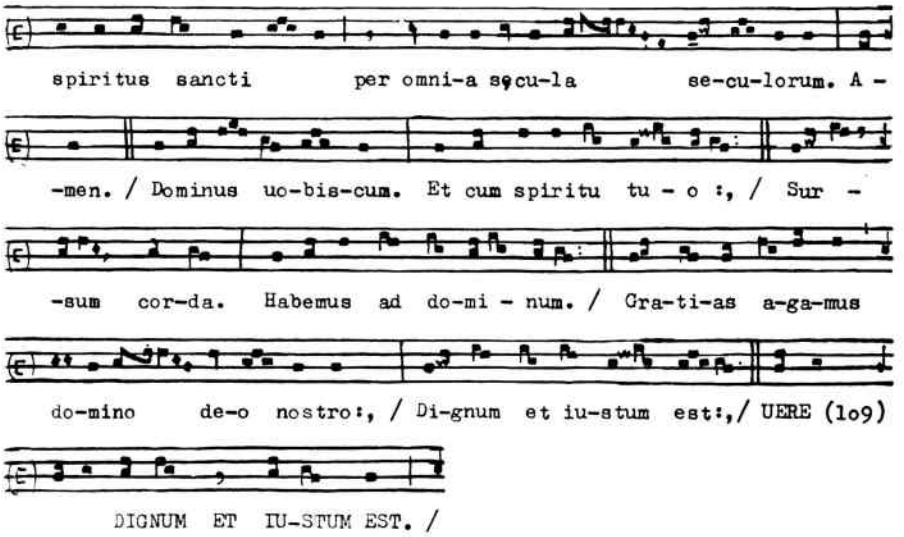

ZAGREB
MUZIČKI INSTITUT
AKADEMIJA ZNANOSTI

109 B ispušta: vere ... est, svi osim Am (također D-1 D-2 imaju) vere quia. Napjev je prilagođen za »Uere quia«, kako se vidi u transkripciji.

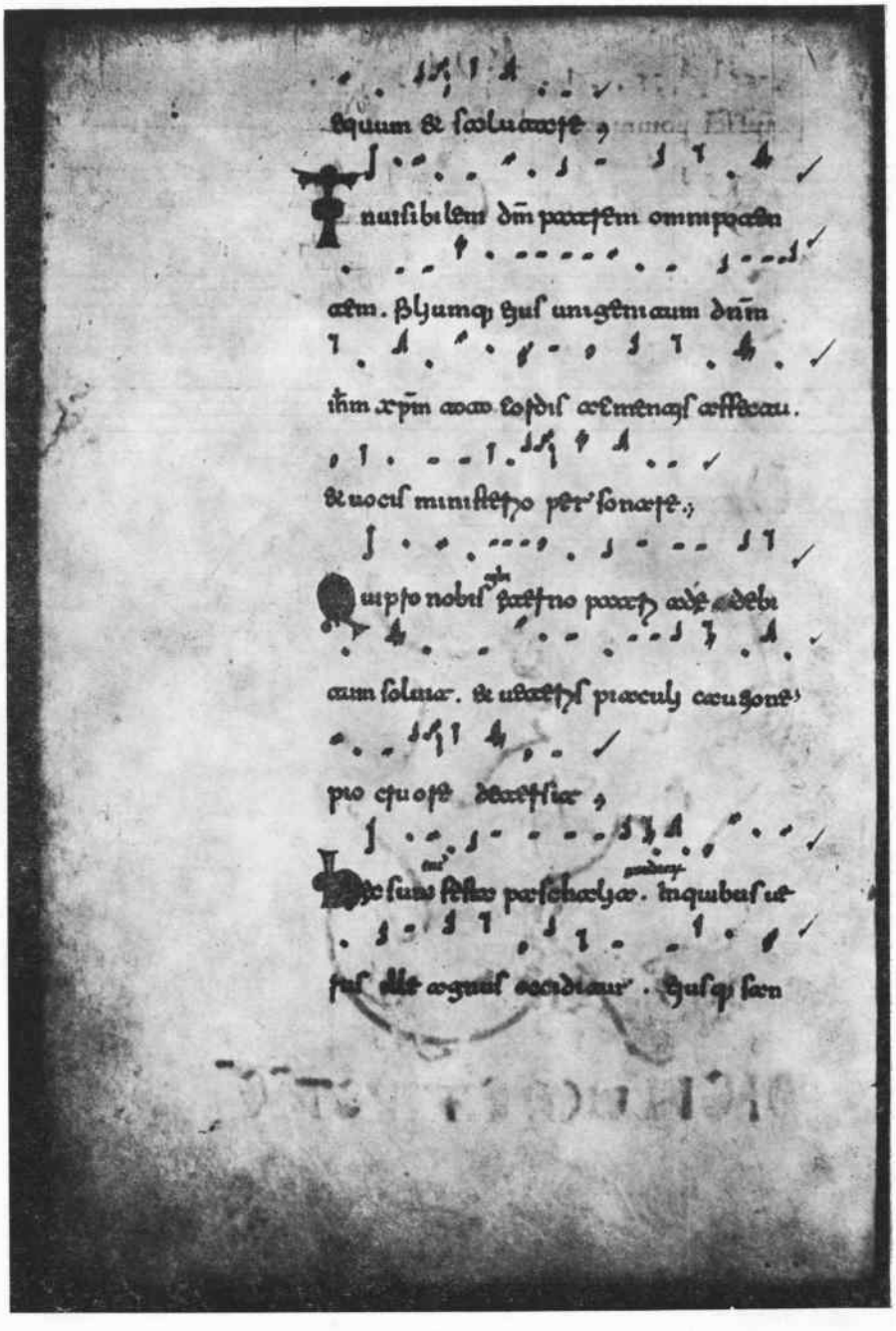

Slika 5.

Fol. 117 v

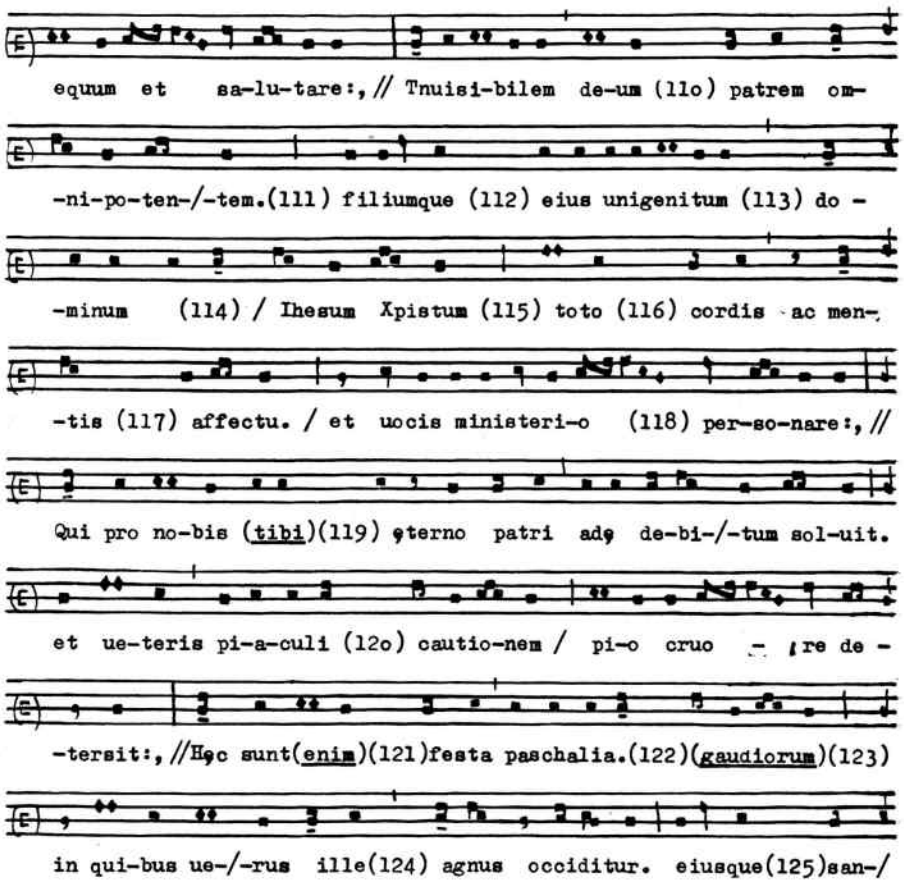

110 Te inuisibilem deum D-1, Ut inuisibilem deum D-2, dominum B — Inicijal je »T«.

111 MIJKPm D-1 D-2: patrem omnipotentem, ostali: omnipotentem patrem.

112 GLS-2 MFIJKPm D-1 D-2 dodaju: eius, ostali nemaju eius.

113 M ispušta: nostrum.

114 Napjev se posve podudara s D-1, koji na tom mjestu ima »nostrum«.

115 LFO-2 dodaju: cum sancto spiritu.

116 B: totum.

117 O ispušta: ac mentis. V. Novak, Većenegin evanđelistar, str. 39. čita pogrešno: mente.

118 B: ministerium, misterio V Ge Ph S, misterio personemus D-2.

119 D-1: tibi.

120 D-1: ueteri piaculi, piaculi veteris M.

121 Svi kodeksi, uključivši D-1 i D-2: enim.

122 Ge RLS-2 MFIJKPm: paschalia, ostali: paschalium.

123 D-1 D-2: paschalium gaudiorum. Napjev odgovara riječima »paschalium gaudiorum«, ali je skriptor najprije ispustio, a kasnije umetnuo posljednju riječ. Tako je ostalo: paschalia gaudiorum. Ovo imaju samo dalmatinski tekstovi.

124 J: ille verus.

125 IJKPm: cuius.

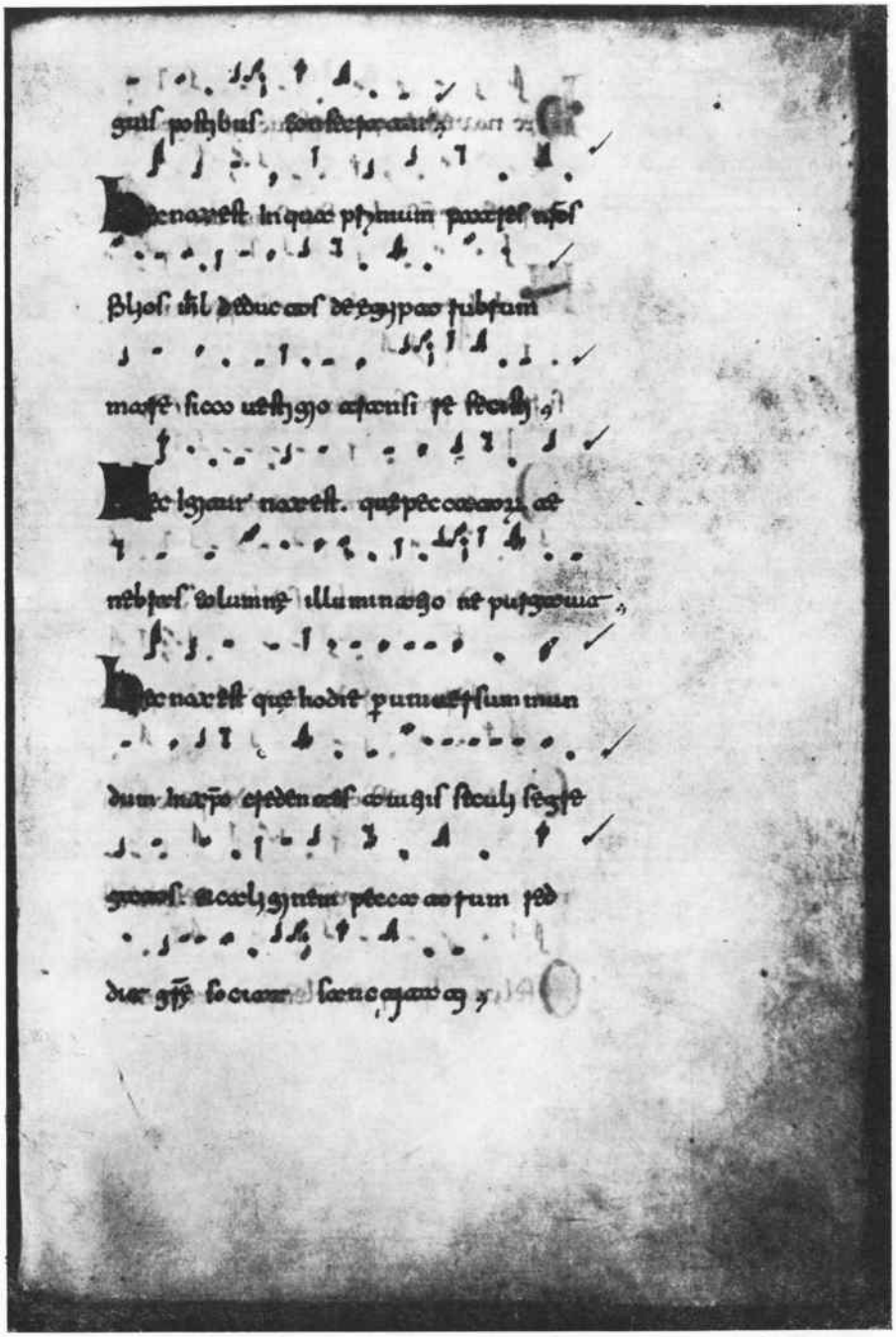

Slika 6.

Fol. 118 r

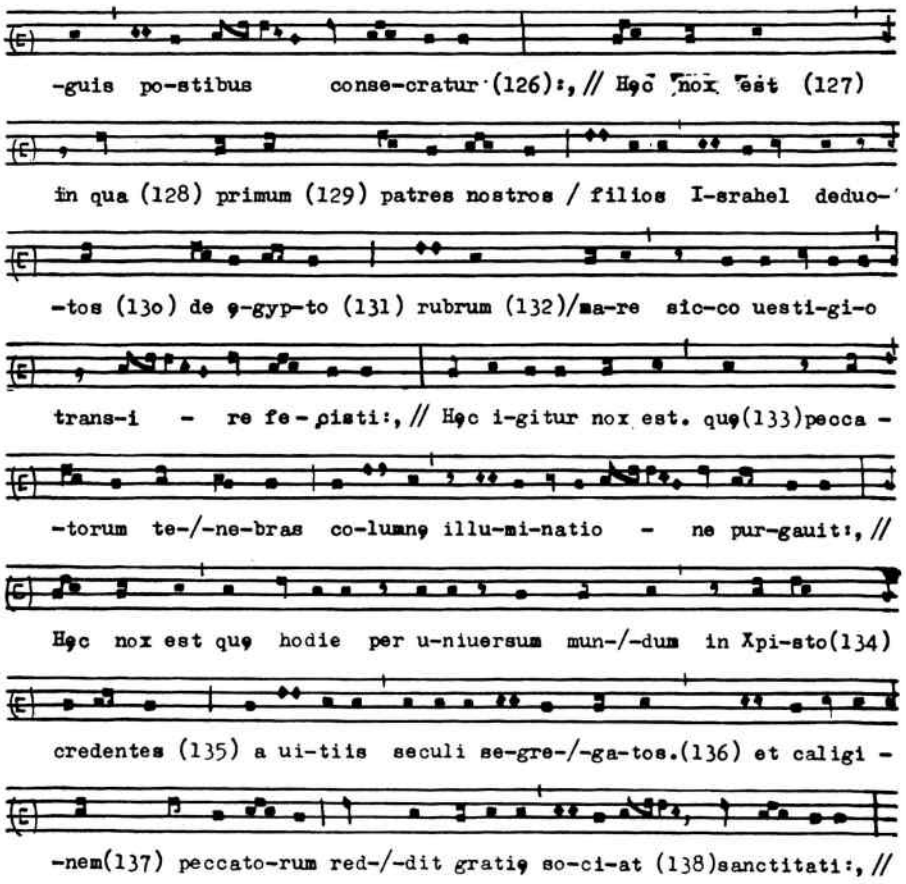

126 Sanguis . . . consecratur, promijenjeno u: sanguine postes (dodano: fidelium IJKPm) consecrantur OLS-2 MFIJ (consecrantur fidelium) KPm. D-1 i D-2 imaju kao gore. Sanguenis B.

127 OLS-2 MFIJKPm dodaju: haec nox est. Ostali (također D-1 i D-2) nemaju.

128 D-1 i D-2 in quibus, quo Ge R.

129 Sve od »primum . . . tempus et horam« ispušta B.

130 Nijedan od uspoređivanih izvora nema kao gore. — eduxisti O ' FMS-2 (eduxisti domine MS-2), eductos Ge Ph S ' RLIJKPm D-1 D-2.

131 LO-2 S-2 MF, dodaju: quos postea. egipto D-1.

132 Ph S ' rubro, mare rubrum LIJKPm.

133 V: in quae.

134 ROLF: christum.

135 S ' credentibus.

136 S-2 MFIJKPm: et caligine peccatorum segregatos, segregatos et caligine D-1.

137 Ge D-2: caliginem.

138 M·' FO-2 S-2: sociatque, sociat sanctitatem D-2.

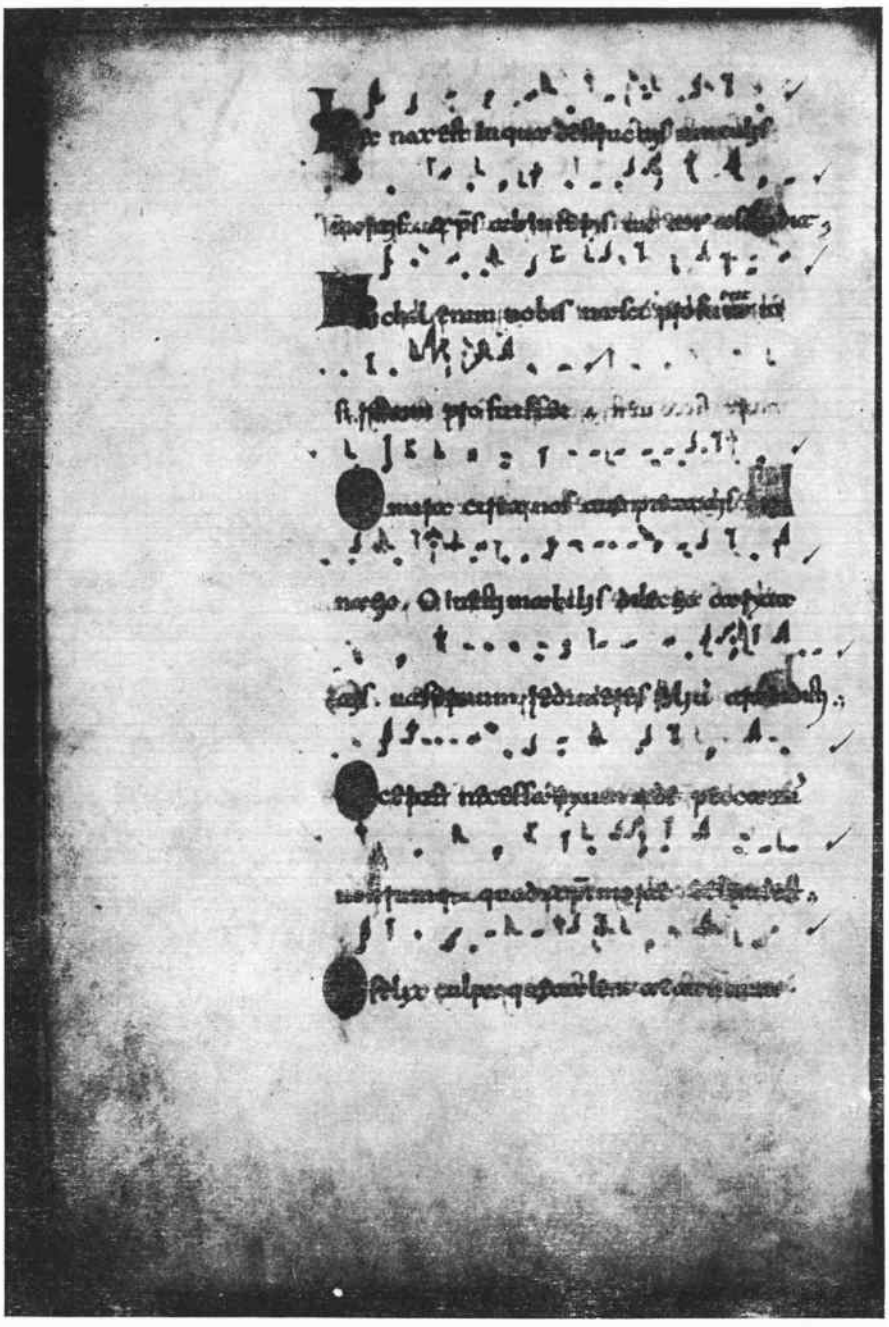

Slika 7.

Fol. 118 v

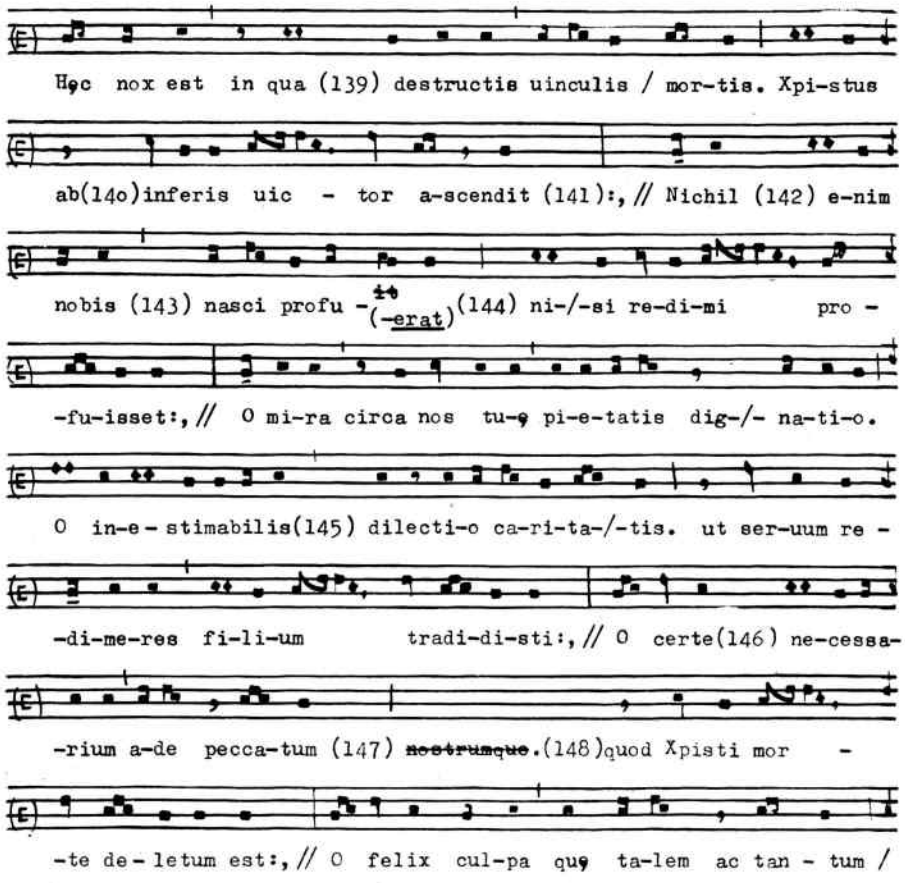

139 B. Capelle drži da bi trebalo da bude: qua (Nav. dj., str. 226).

140 A: ad.

141 J: surrexit.

142 B. Capelle drži da ispred »nihil« nešto nedostaje u svim rukopisima (str. 226).

143 G ispušta: nobis.

144 D-1: profuerat, svi ostali (i D-2) imaju: profu't. — Napjev odgovara riječi »profuerat«, pa je skriptor tako ispravio prvotni »profuit«.

145 D-1: inextimabilis.

146 Ispuštaju MF: o certe ... redemptorem.

147 VAGe Ph SR dodaju: nostrum, et nostrum L. Nemaju toga dodatka D-1 D-2. — Naknadno precrtano.

148 Povrh riječi nema nota. Po tome se vidi da u predlošku nije bilo napjeva. Kadenca je zaključena na prethodnoj riječi.

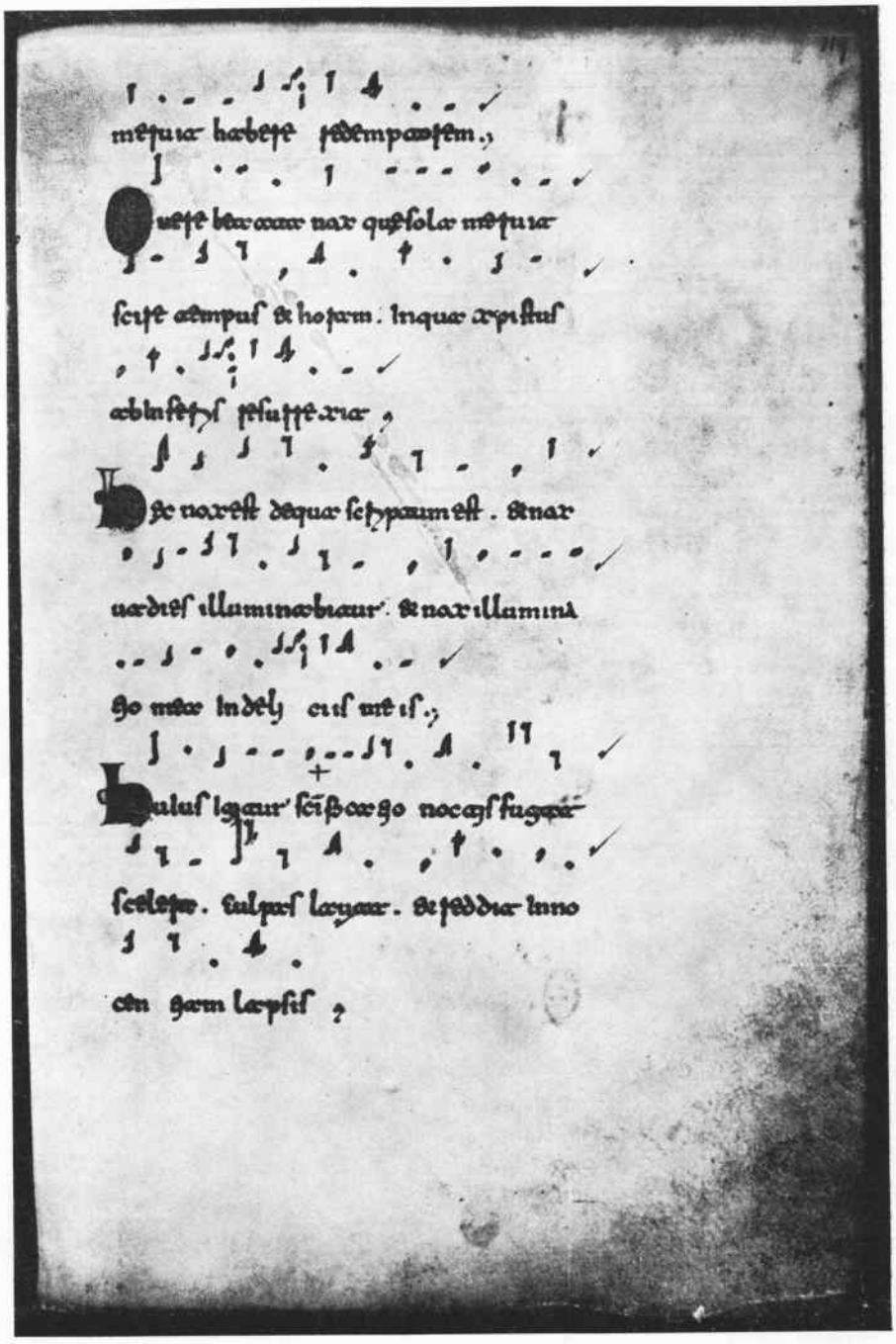

Slika 8.

Fol. 119 r

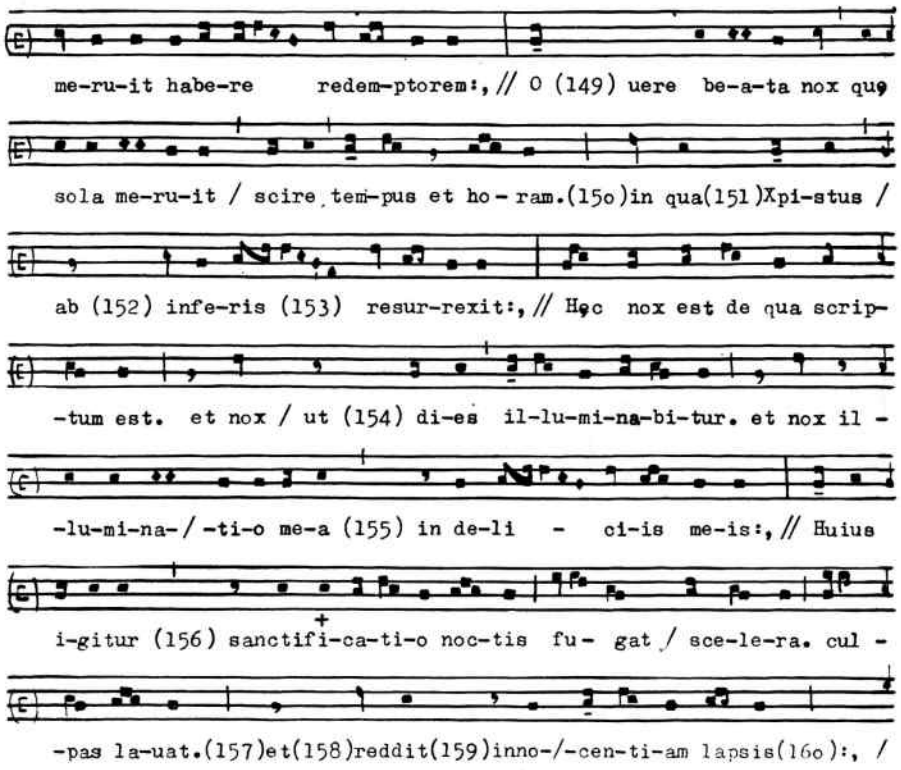

149 IJKPm dodaju: vere. — O beata nox D-1 D-2. — Note opet nedostaju povrh »uere«.
150 BS·' Ge: hora.
151 A: quam.
152 A: ad.
153 Ph: inferos.
154 Ph IJKPm: sicut.
155 VA ispuštaju: mea.
156 M: ergo, nema znak + iznad »sanctificatio« D-1 ni D-2.
157 G: levat.
158 G ispušta: et.
159 V: reddidit.
160 GLIJKPm dodaju: et.

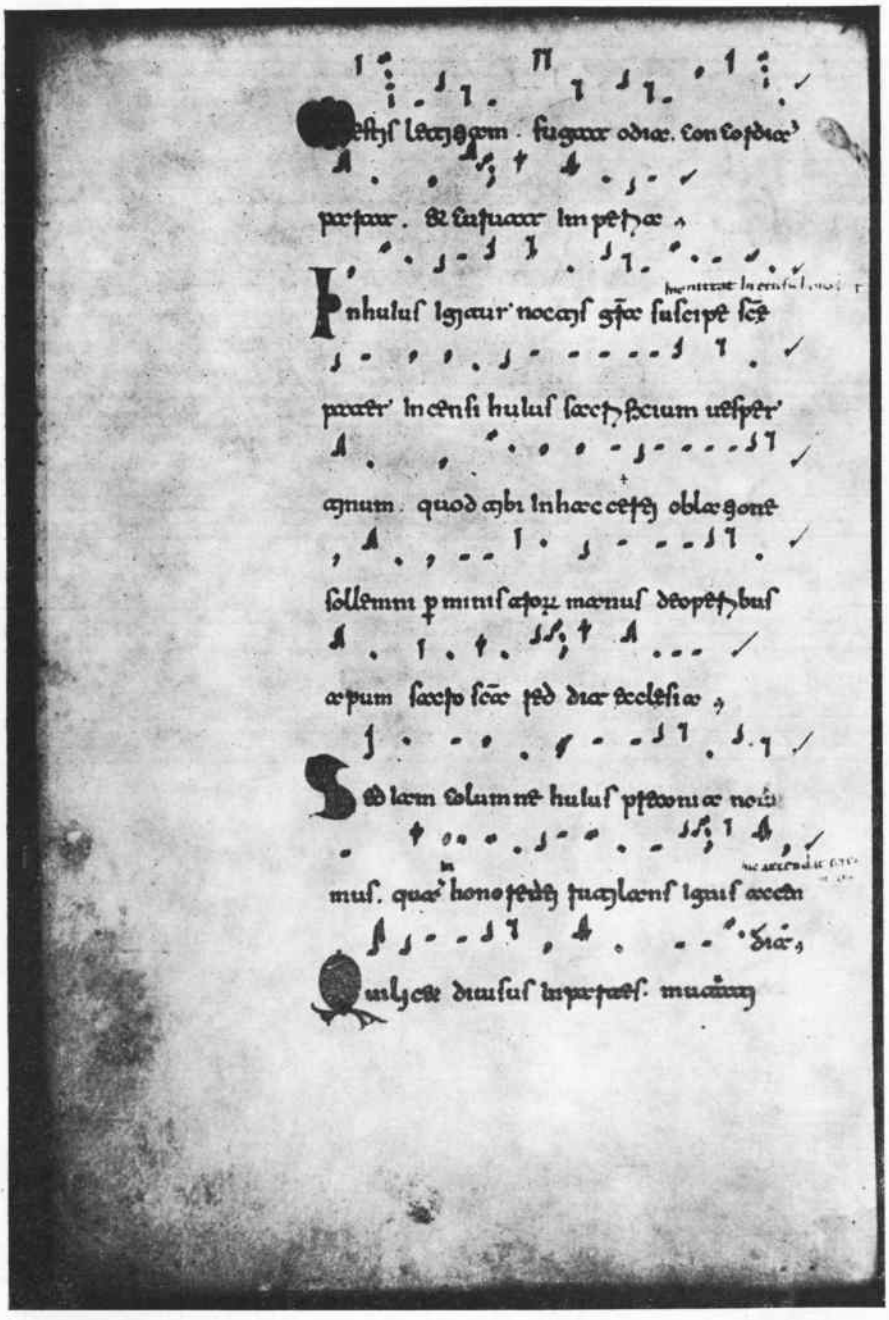

Slika 9.

Fol. 119 v

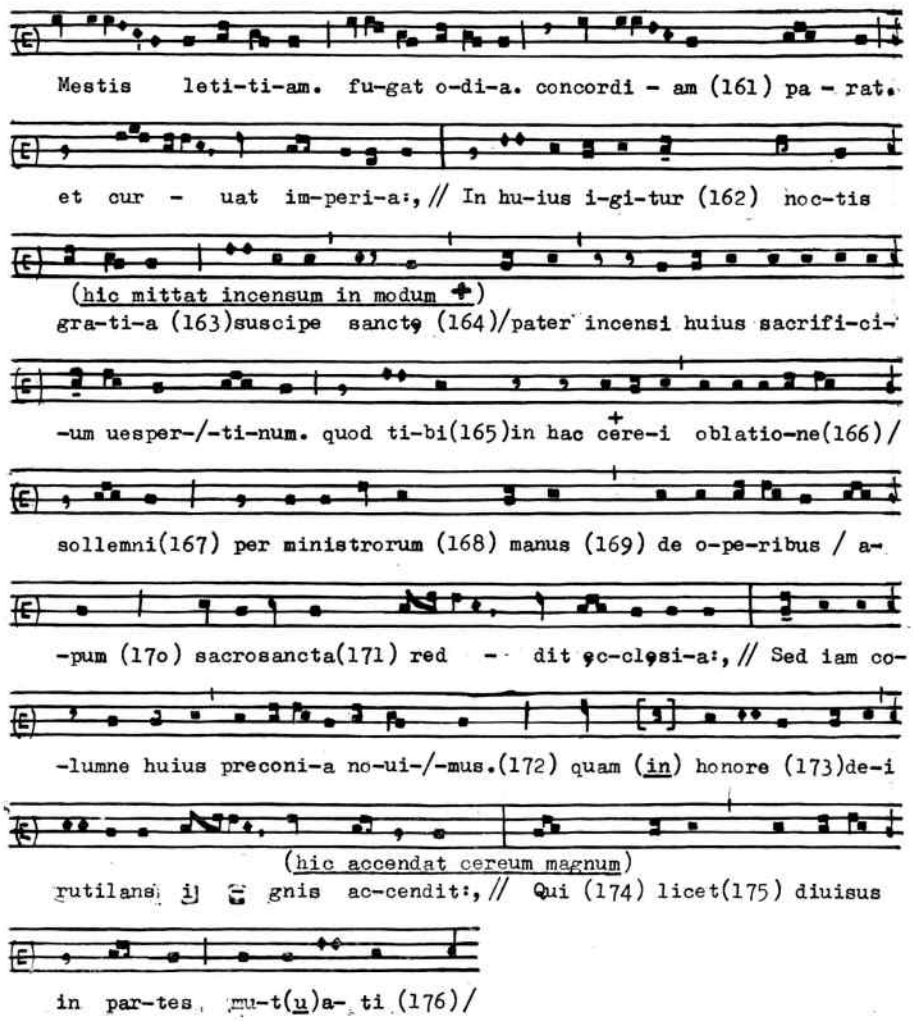

161 GBPh: concordia. — Nažalost, nakon riječi »... et curuat imperia« nema više mogućnosti za usporedbu s dubrovačkim Exultetom (D-2) jer su dalji listovi izgubljeni. Postoji još samo rubrika stavljena izvorno iza posljednjih riječi.

162 M: ergo. S ispušta: igitur..

163 B: gratiam. Iznad iduće riječi »suscipe« naknadno je umetnuta rubrika: Hic mittat ... Ne mogu prihvatiti čitanje V. Novaka »nittat« (Većenegin evanđelistar, str. 41, bilj. 96), budući da je prvi potez slova »m« koji je prislonjen uz prethodno »c« bio ranije spojen s drugim potezom. Danas je crnilo otpalo, ali je potez vidljiv i na dobroj fotografiji. — D-1 nema ove rubrike. D-2 ima je izvorno napisanu a glasi: *Hic ponantur U . . grana incensi in modum crucis.* To odgovara vremenu u koje je napisan D-2.

164 L ispušta: sancte. Pogrešno ispušta tu riječ i V. Novak (Več. ev. 41, bilj. 97).

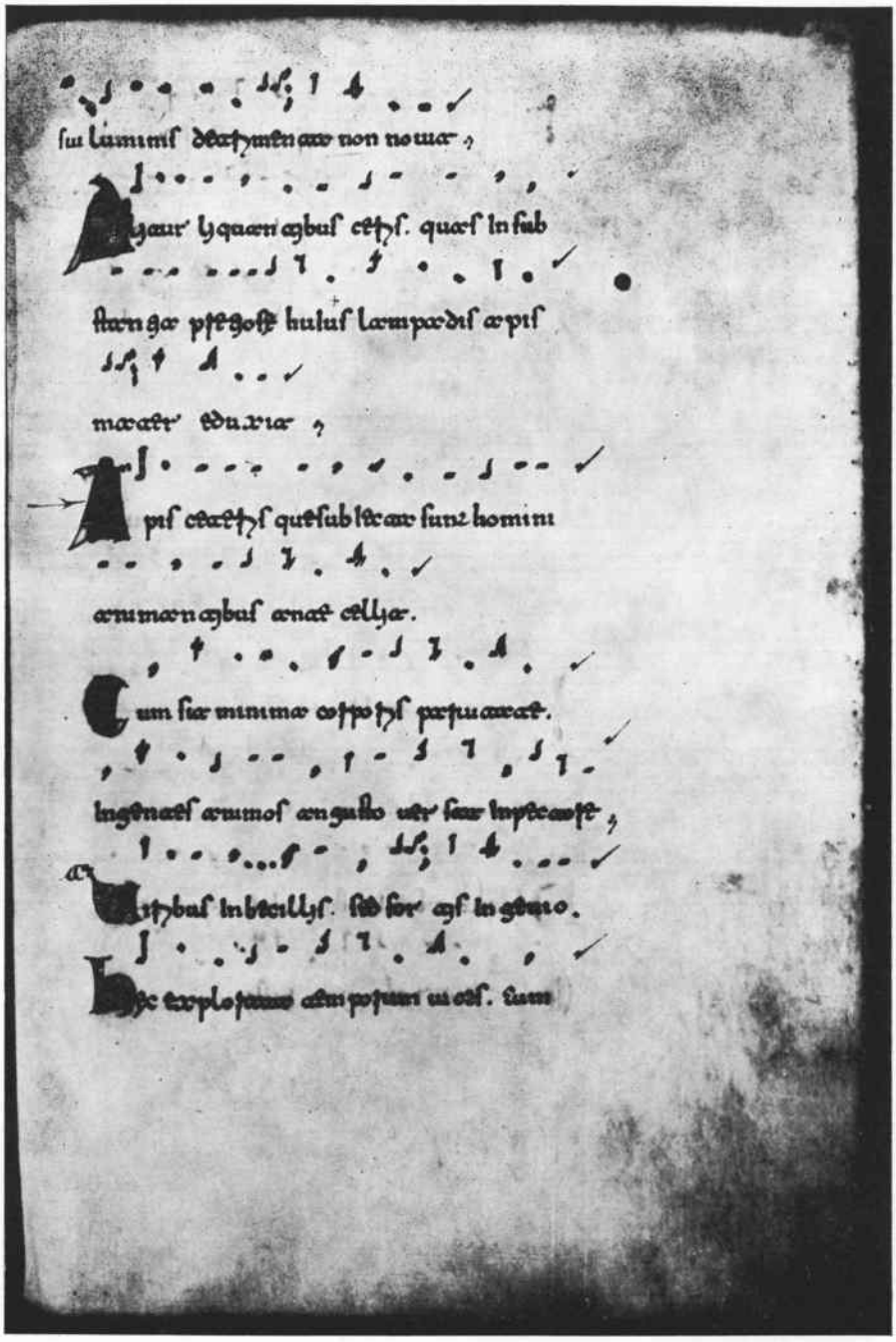

Slika 10.

Fol. 120 r

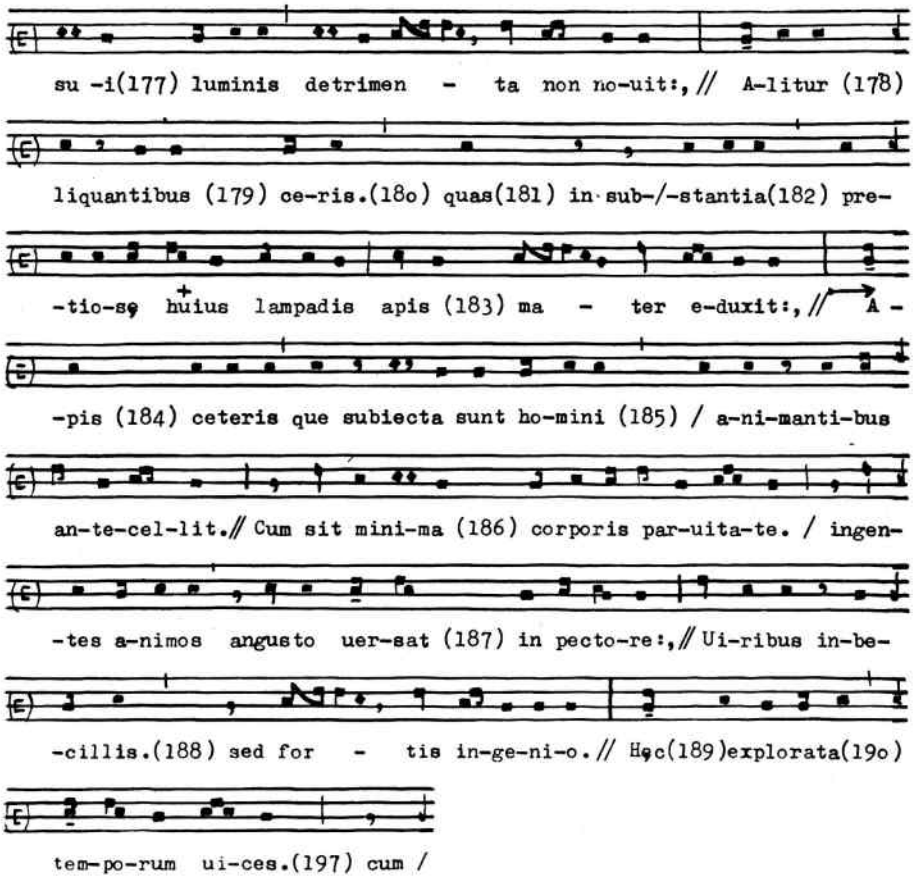

165 B ispušta: tibi.
166 B: oblationem. D-1 nema znaka + povrh »cerei«.
167 B: sollemniter.
168 GVA dodaju: tuorum.
169 Ge Ph S munus.
170 S RO: apium.
171 V: sacrumsancta.
172 P: nominis.
173 Ge ROLMIJKPm: honorem, D-1: in honore tuo (nema rubrike iznad »accendit«). — V. Novak (Već. ev. 41, bilj. 99) zamjenjuje sićušno karolinško »a« s »i« pa čita »hic *accendit* cereum magnum«.
174 A: quia.
175 S-2 IJKPm dodaju: sit.
176 BAPh S mutati, mutuati tamen O-2 IJKPm.
177 D-1: mutuatim tamen. — Prije ispravka bila je jedna nota suvišna i naglasak pogrešan. Napjev se doslovno podudara s D-1, jer je broj slogova »tamen« i »sui« isti.
178 S-2 MIJKPm dodaju: enim.

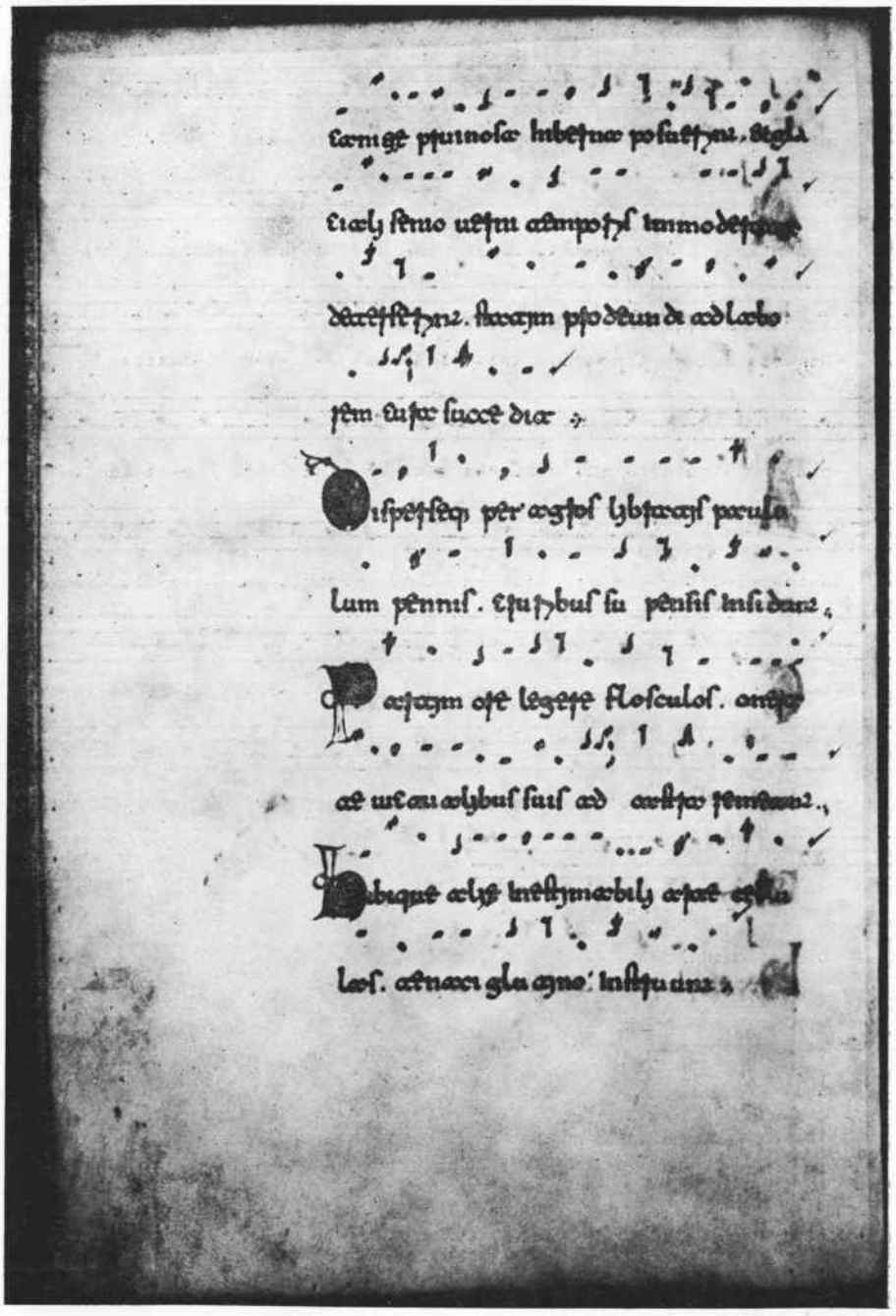

Slika 11.

Fol. 12o v

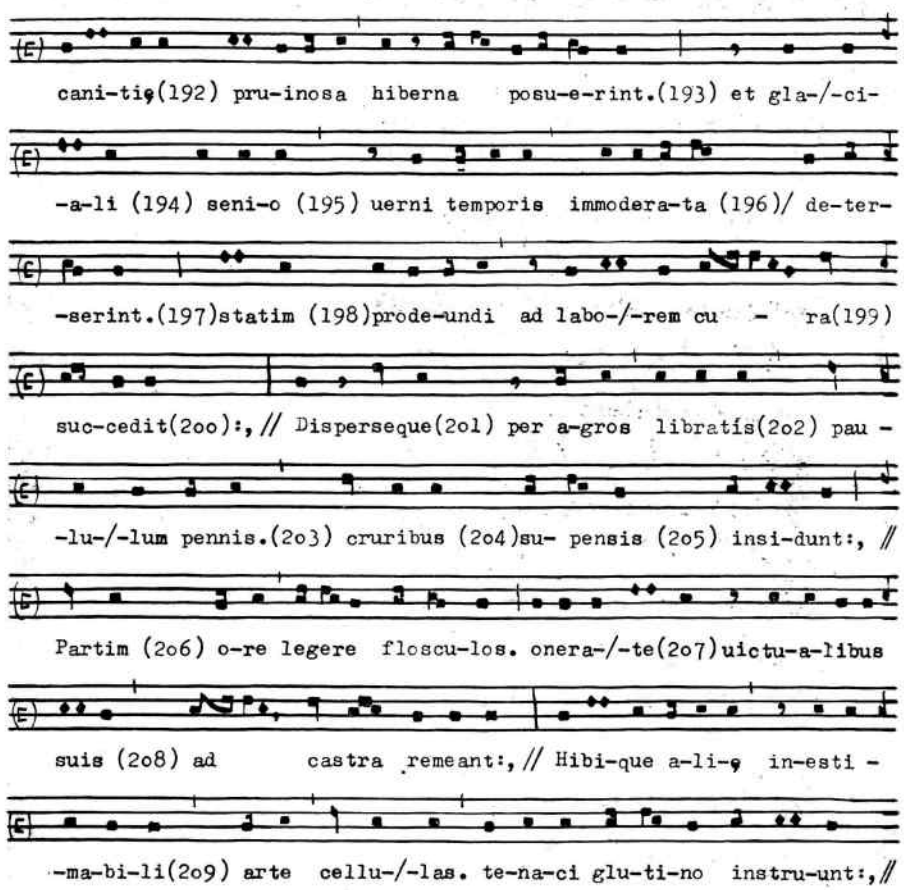

179 JP'': aliquantibus, liquentibus APh SROMFK.
180 J: cereis.
181 GBVGe Ph S'' MF: quam.
182 GBVS'' substantia, ostali (također D-1): substantiam.
183 AF D-1: apes. (Nema znaka + D-1).
184 A S-2 D-1: apes. — Strelica na rubu upozorava gdje treba prekinuti pjevanje i ispustiti ono što se već od 10. st. u sjevernim krajevima Evrope kao suvišno ispuštalo. Tako su od čitave pohvale pčele ostale samo dvije rečenice koje srednjovjekovni cenzor ipak nije htio ukloniti. — MFIJKPm ispuštaju čitavo: »Apis ... virgo permansit«.
185 Ph: humani, S: humanis.
186 V: nimia.
187 D-1 seruat.
188 GV imbecilla.
189 L ispušta: haec ... includunt huic (Duchesne).
190 G: exflorata, V: implorata.
191 G Ge Ph vicem, ostali (i D-1): vice. Nijedan od uspoređivanih nema »uices«.
192 Svi uspoređivani kodeksi (i D-1): canitiem.

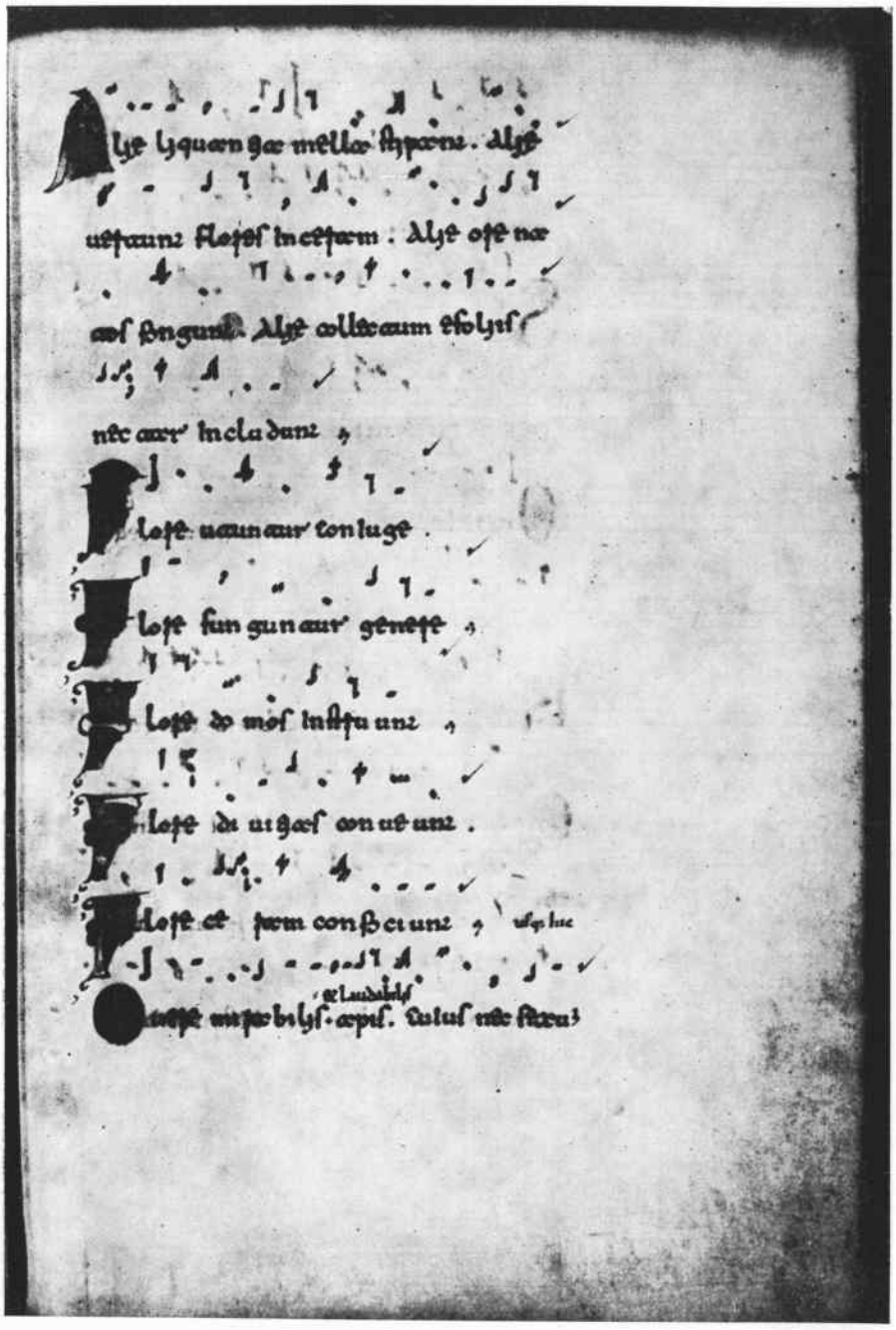

Slika 12.

Fol. 121 r

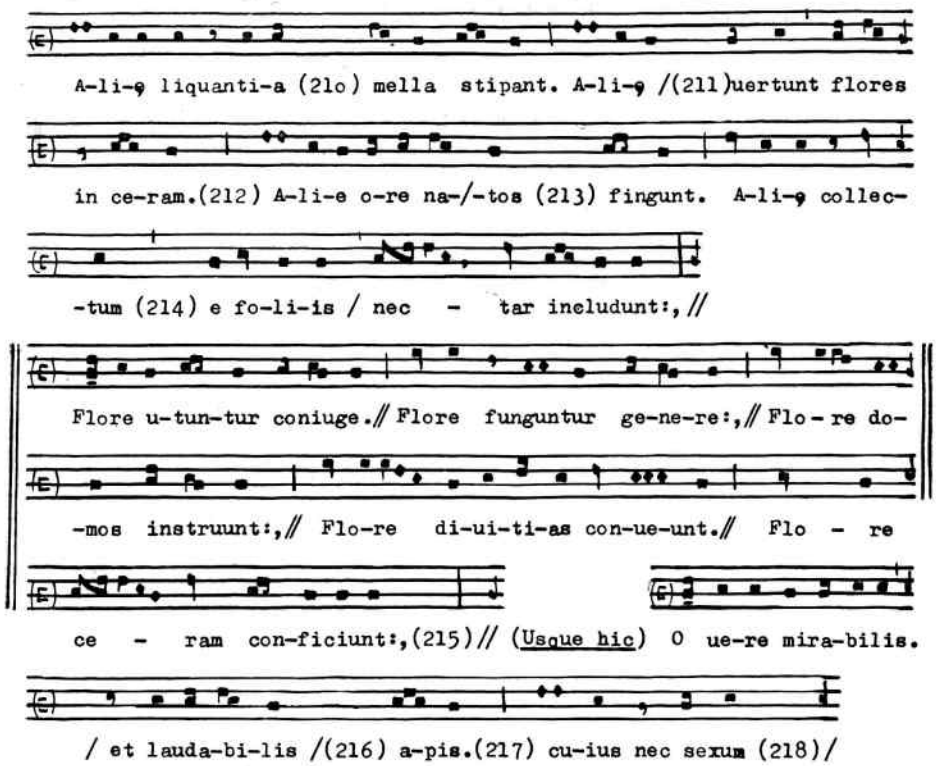

193 A: pruinos ad pruinosam S-2. — V. Novak (Već. Ev. 41, i bilj. 108) ima pogrešno »pruuiosa«, odn. »pruuiosam«. — D-1: »pruinosa iberna deposuerit«. — Suvišna nota pokazuje da je i predložak zadarskog Exulteta imao »deposueri(n)t. Pisar teksta je to previdio i napisao samo »posuerint«, ali je nota ostala. Od ostalih kodeksa B ima: posuerunt.

194 G: glacialem, glaciales B, glaciali A Ge Ph S'' R, ostali (i D-1) imaju: glaciale.

195 GBAGe Ph S'' R: senio, ostali: senium.

196 Svi uspoređivani rukopisi imaju »moderata«. (B. Capelle dodaje: flabra). — Napjev i ovdje ima jednu notu manje, što otkriva predložak »moderata« (kao D-1).

197 GB D-1: deterserit.

198 Ispred »statim« trebalo bi, po mišljenju B. Capellea, da bude još nešto.

199 V: curam.

200 B: succendit.

201 V: dispersisque.

202 GB S-2: libratim.

203 AO S-2 D-1: pennis; pinnis Ge R, pinnibus ostali.

204 G: cruoribus.

205 Nisam mogao ustanoviti da li je na praznom prostoru između »su« i »pensis« bilo ikad napisano »s«. Danas se ono ne vidi. — Svi drugi imaju »suspensis« osim Ge'' suspensus.

206 B. Capelle predlaže »horti«, ali nema potvrde. Duchesne: raptim. Rukopisi: partim S-2 D-1, partem G, parte — ostali.

207 Oneratae (Duchesne) V, ostali: oneratis, D-1: oneratisque. — Napjev po naglasku i broju nota odgovara tekstu »oneratisque«.

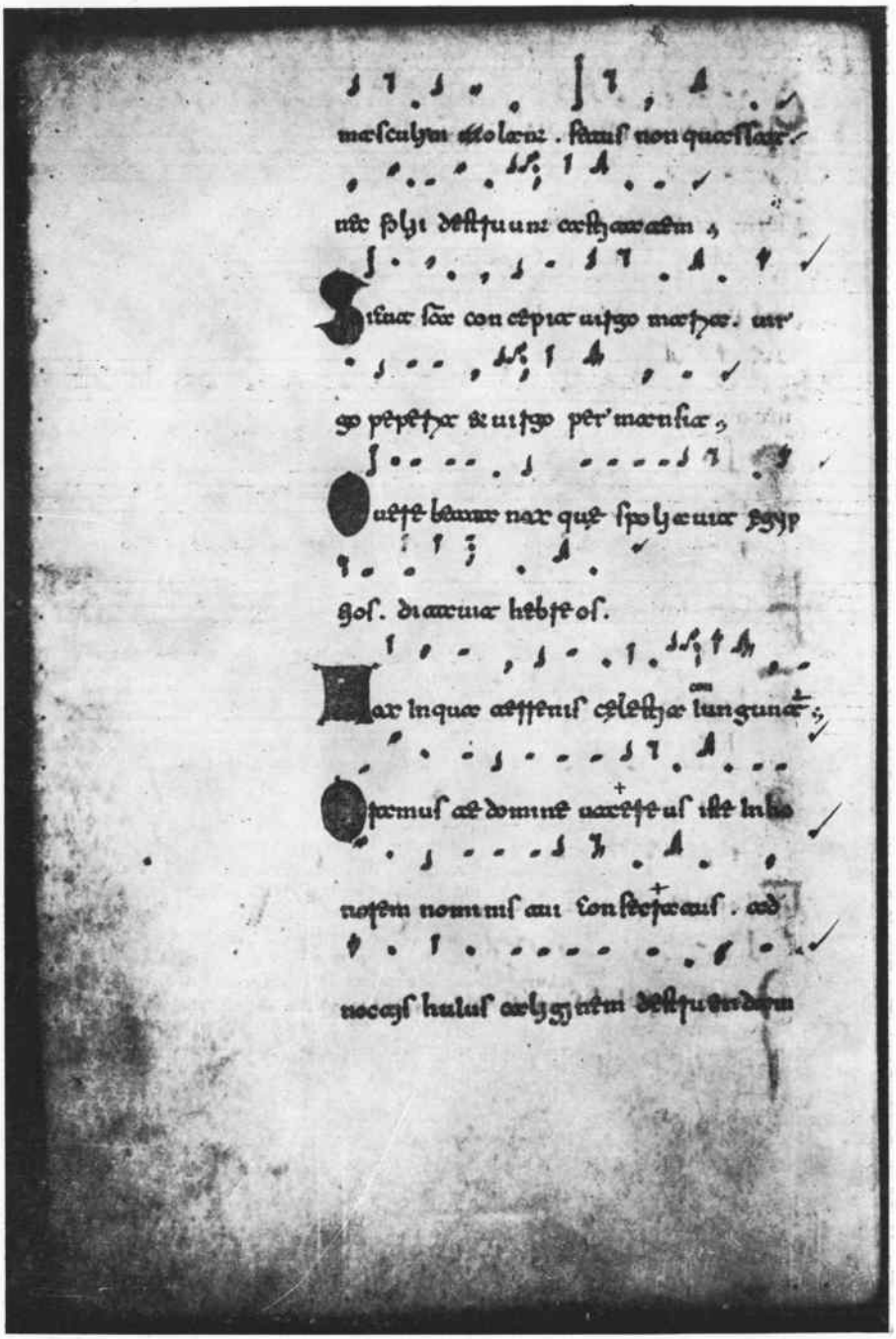

Slika 13.

Fol. 121 v

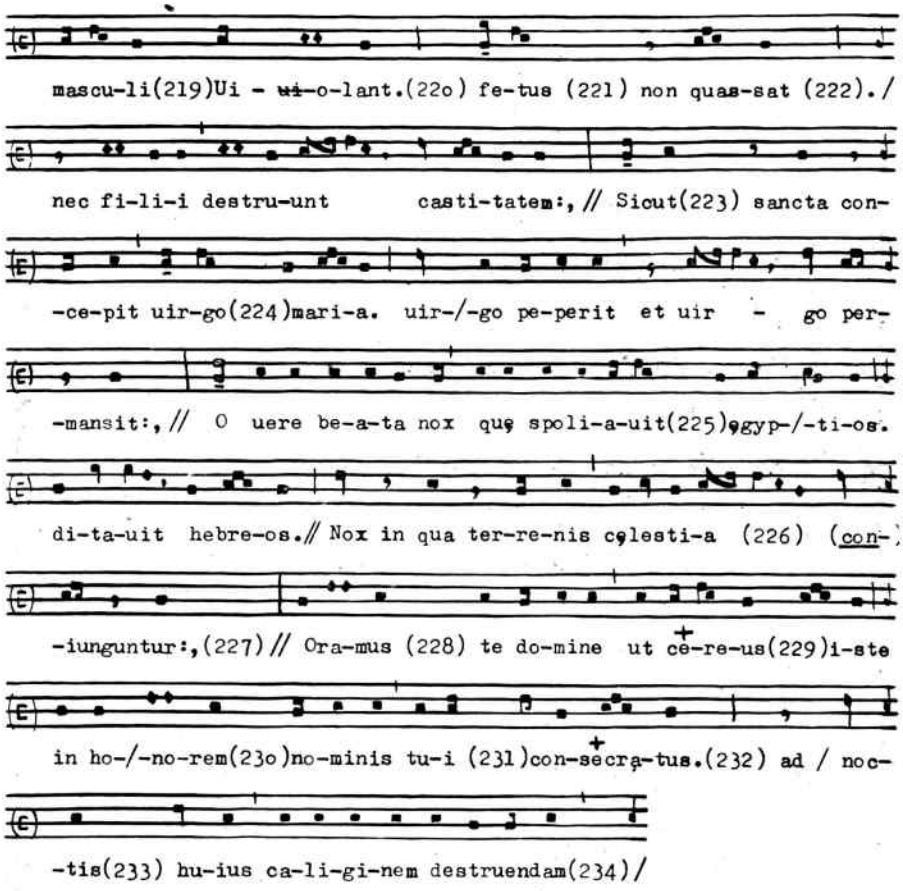

208 B ispušta: suis.

209 D-1: inextimabili.

210 GA: liquentia.

211 O dodaje: namque.

212 GB: cera.

213 A: honeratos.

214 A D-1: collectum, ostali: collectis.

215 Ulomak iz prefacije zvane *Vetus Itala*. O tome opširnije niže. Nema ga nijedan od uspoređivanih rukopisa (ni D-1). Nakon umetka slijedi napomena »usque hic« pripisana kasnije. Označuje dokle se tekst ispuštao.

216 D-1: O uere mirabilis et laudabilis. Ostali: O vere beata et mirabilis. — Napjev se u svemu podudara s D-1. Skriptor je opazio svoju pogrešku te sam umetnuo »et laudabilis«. — Opet dalmatinska varijanta.

217 AL D-1: apes.

218 Ph: sexus.

219 Pisar je najprije napisao »masculini«, ali je naknadno preudesio dva posljednja slova u »Ui« a u idućoj riječi prva dva precrtao: »uiolant«.

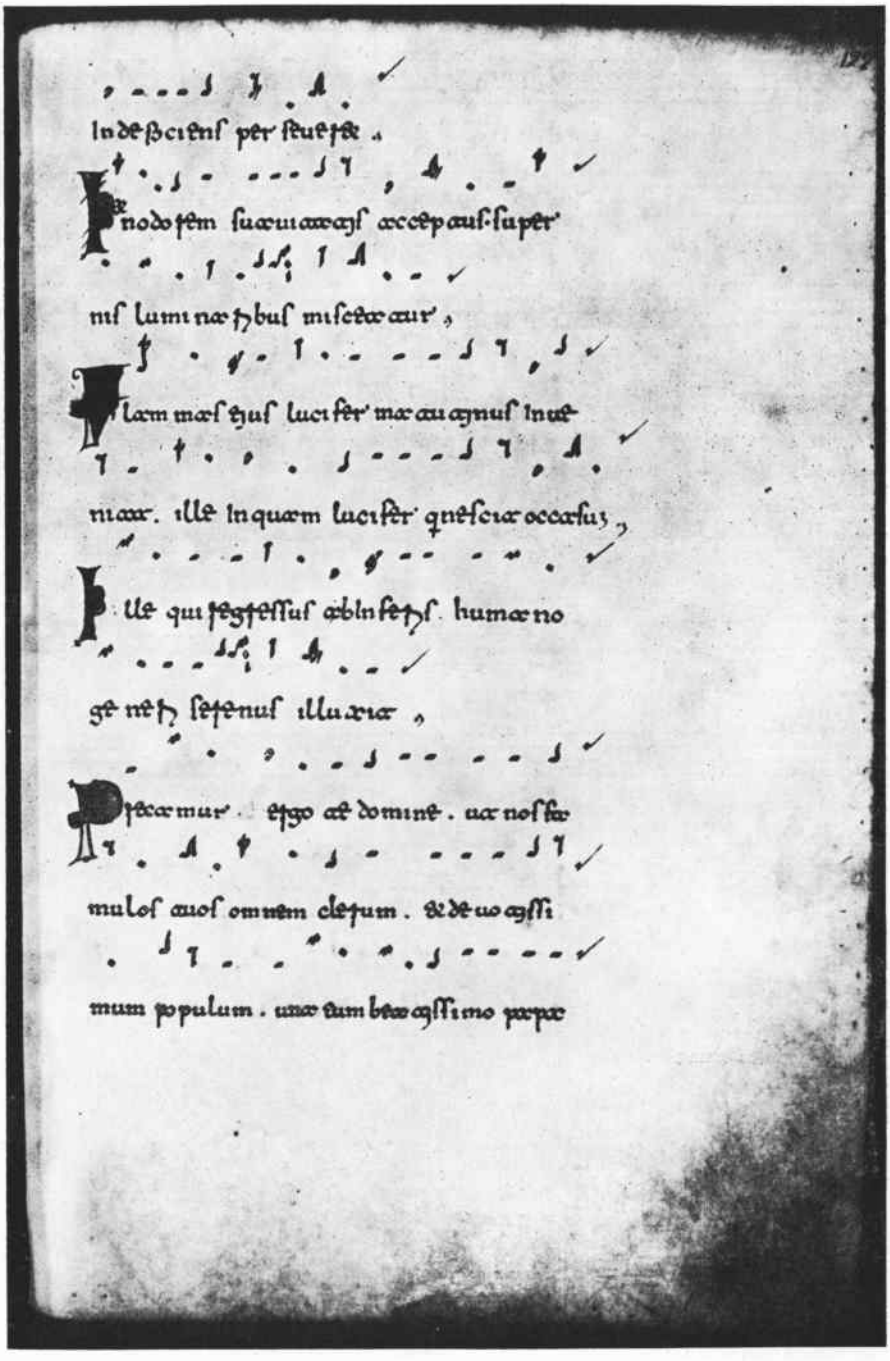

Slika 14.

Fol. 122 r

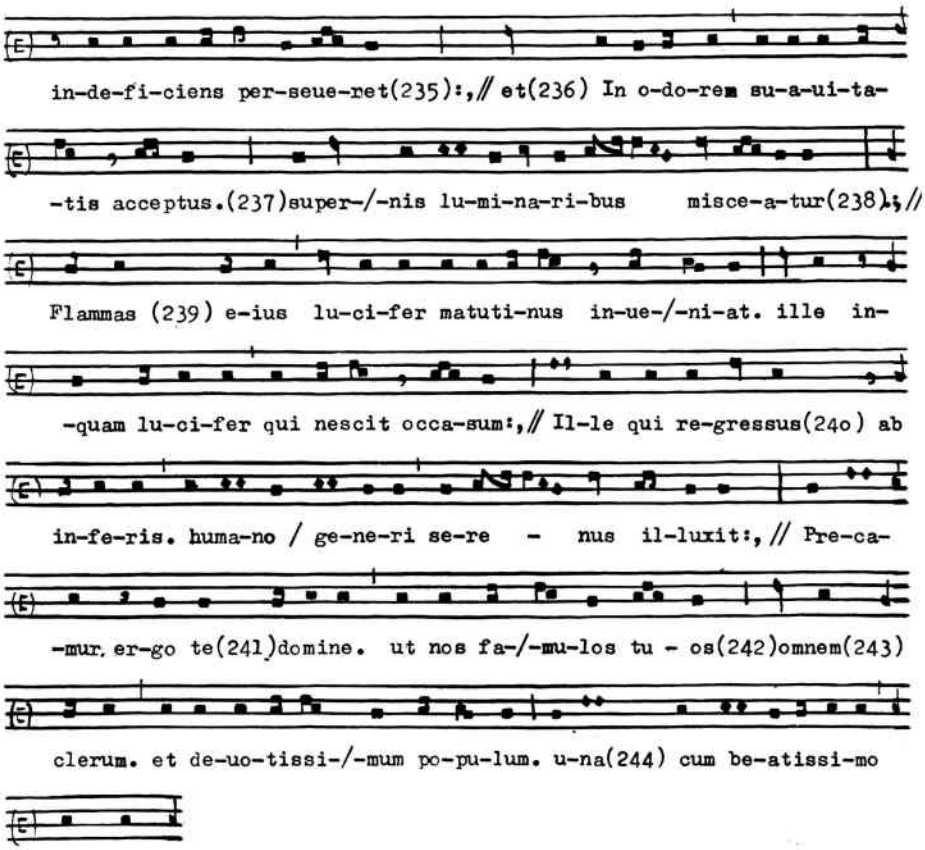

220 Očita je namjera pisara da omogući čitanje »masculi Ui-olant«. Takvu čitanju napjev savršeno odgovara. — V. Novak (Već. evan. 42) čita: »masculini uiolant«. — Ostali kodeksi (i D-1) imaju: masculi uiolant.

221 Ispušta B: foetus non quassant.

222 A Ge Ph S: quassat, ostali (i D-1): quassant.

223 Sicut . . . permansit, bilo je, čini se, prvotno samo interlinearna glosa. Kasnije je postala sastavni dio teksta (B. Capelle, nav. dj., str. 228).

224 B ispušta: virgo.

225 D-1: expoliauit, ostali: exspoliavit. Melodija odgovara za »expoliauit«.

226 IJKPm dodaju: humanis divina.

227 D-1 coniunguntur, iungitur J, ostali: iunguntur. — Napjev je prilagođen riječi »coniunguntur«.

228 IJKPm dodaju: ergo.

229 Znak + iznad »cereus« (D-1 nema znaka), cerei B.

230 A Ge ROLFIJKPm D-1: honorem, ostali: honore.

231 Am: tui nominis.

232 Znak + nad »consecratus« (nema ga D-1), consecrati B.

233 V: noctem.

234 B: calig nes destruenda. — V. Novak (Već. evan. 42): detruendam.

235 B ispušta: indeficiens perseveret.

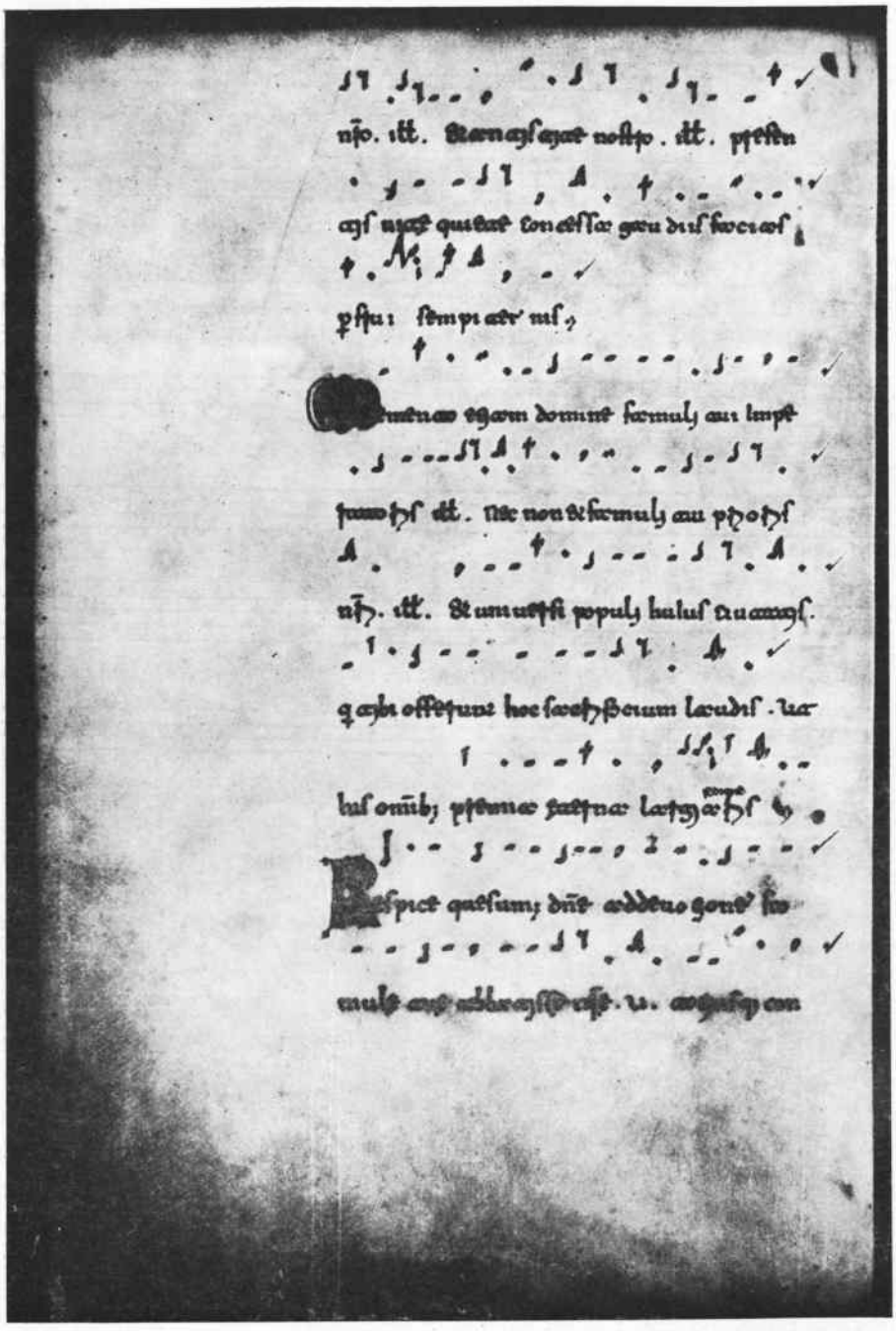

Slika 15.

Fol. 122 v

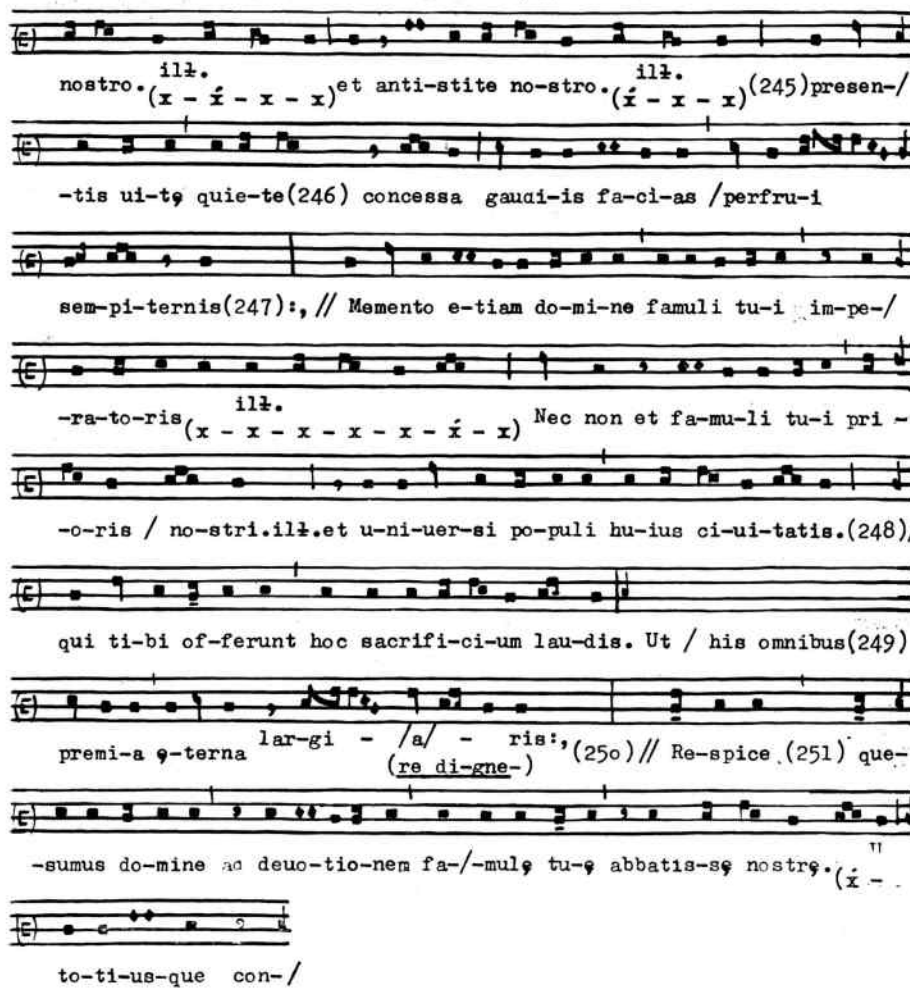

236 A Ph m D-1: et in, atque in MF, ut in IJKP. Ostali samo: in. — Korektor je već izrađenom inicijalu »In« dodao s desne strane »&«, ali je precrtao početno »I« želeći očito upozoriti da »et« dolazi ispred in«. — V. Novak (Već. evan., 43) čita »In et«.

237 B: acceptis.

238 B: misceantur.

239 BA: flammasque.

240 K: egressus.

241 Ovaj zaključni dio pokazuje u rukopisima najveću raznolikost. Uvijek je prilagođen mjesnim prilikama, kako crkvenim tako i političkim. Zbog toga te molitve možemo samo djelomično usporediti sa sličnima u drugim rukopisima. Molitvu »Precamur« imaju svi rukopisi ali različito. B. Capelle (nav. dj. 228) ovako rekonstruira izvorni tekst: »*Precamur ergo te, Domine, ut nos famulos tuos, omnem clerum et devotissimum populum,* (una cum patre nostro beatissimo viro illo) *quiete temporum concessa, in his paschalibus conservare digneris.*« (GB ispuštaju: te).

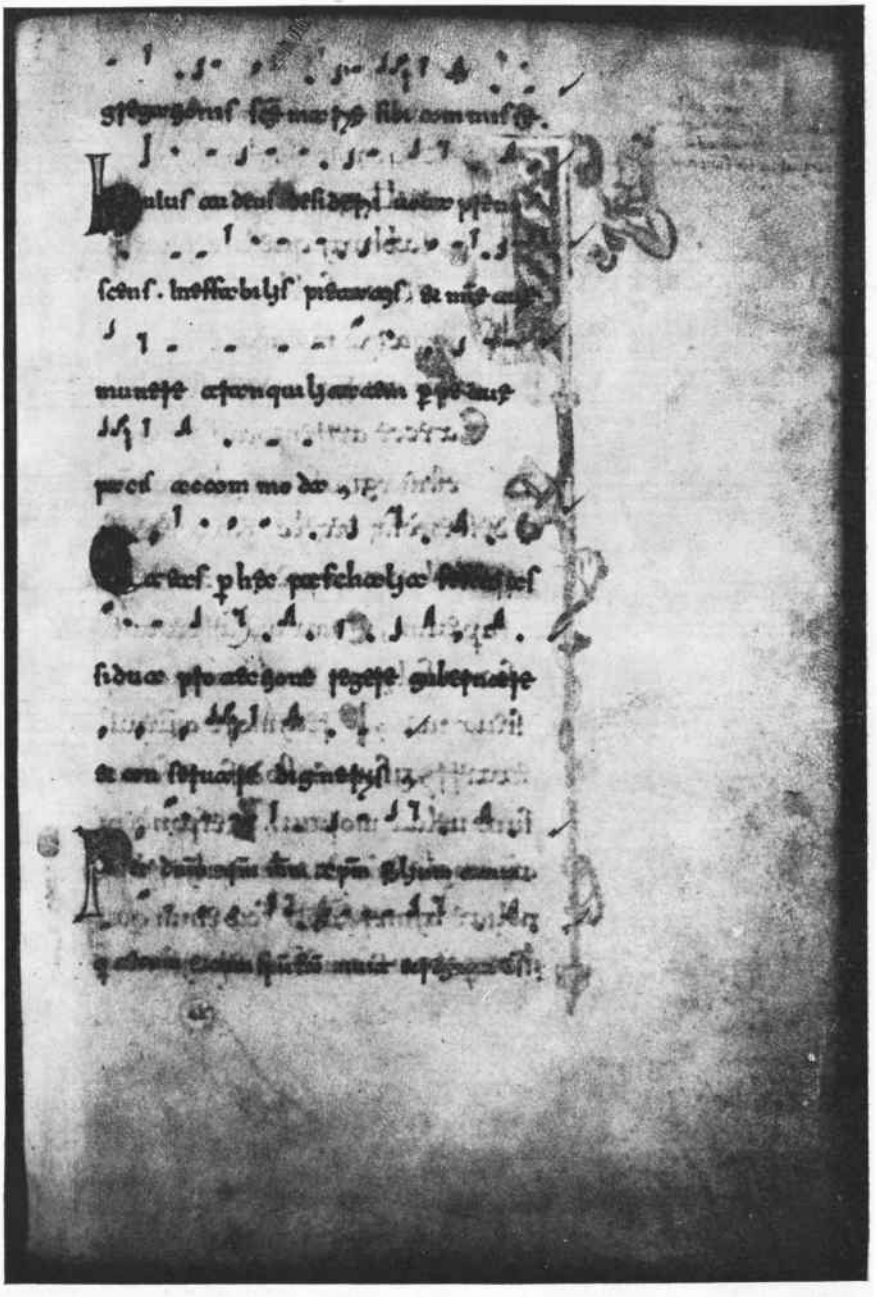

Slika 16.

Fol. 123 r

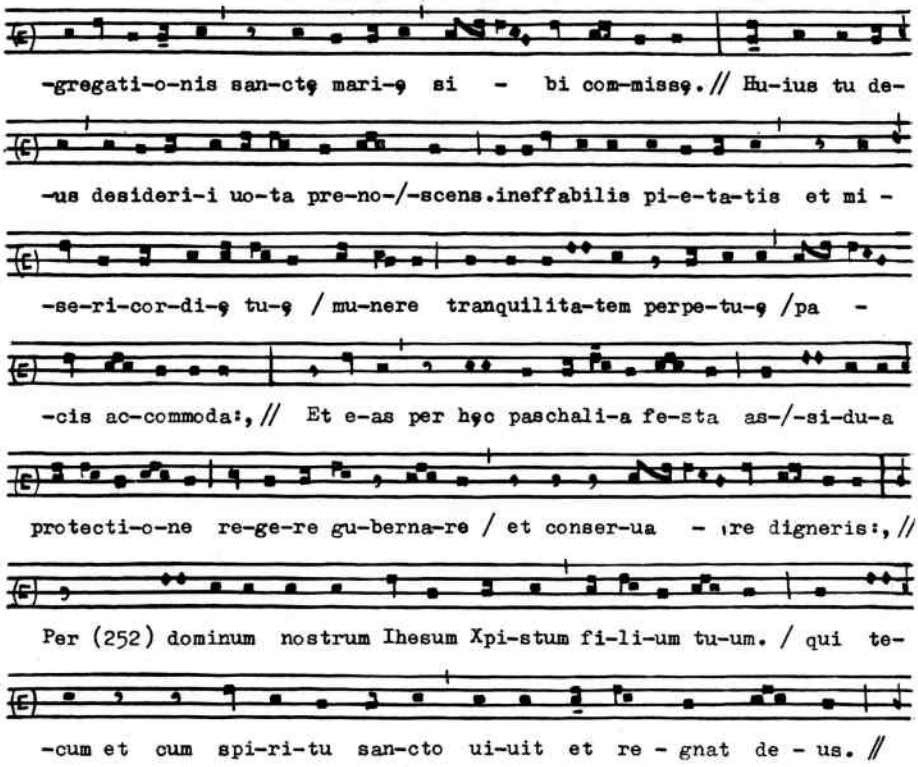

242 G: famulos et famulas tuas.

243 M: omnemque.

244 Ispuštaju BV: una ... illo.

245 Već je bilo govora o broju slogova imena pape i biskupa u napjevu Zadarskog Exulteta. Treba istaknuti još jednu važnu činjenicu koja odlučno govori o zajedničkom predlošku Zadarskog i Osorskog (D-1) *Exulteta*. Melodija iznad riječi »*una cum beatissimo papa nostro*« i »*et antistite nostro*« doslovno se podudara u oba rukopisa. To ne bi bilo moguće da nisu oba pisara vjerno prepisala iz istog predloška taj dio molitve. To je zbog toga što razliku u broju slogova pisar mora izravnati na dominanti a ne u kadenci. Pisar, doduše, ima na izbor dvije vrste srednjih kadenca: cursus tardus i cursus planus. Osorski pisar nije zapisao napjev nad samom siglom za papino i biskupovo ime, ali po načinu kako je prekinuo započete kadence možemo nešto posve sigurno ustanoviti. Utvrđeno je, naime, da je Osorski *Exultet* napisan 1081. (najkasnije početkom 1082. god.). Ime pape koji je tada vladao (u ablativu) jest »Gregorio« a ime osorskog biskupa »Basélio«. Papino ime dobro se uklapa u prekinutu kadencu (c. tardus), jednako kao i u Zadarskom *Exultetu*. Biskupovo ime, naprotiv, ni u kojem slučaju ne odgovara, jer u započetoj kadenci ima mjesta za najviše tri sloga (ako uzmemo c. tardus). To sve znači da osorski pisar nije *mislio* na određena imena nego je vjerno *kopirao* predložak sve do samog imena, ostavljajući pjevaču da sam izvede potrebne preinake. Da li je i kod imena opata doslovno prepisao napjev ili ga je prema prilikama preradio, nemoguće je ustanoviti, jer ne znamo za ime tadanjeg opata osorskog samostana sv. Nikole, a Zadarski *Exultet* nema (i ne može imati) molitve za opata. Činjenica da kratice u Zadarskom *Exultetu* glase »illo« a u osorskom »N« ne može oslabiti takav zaključak.

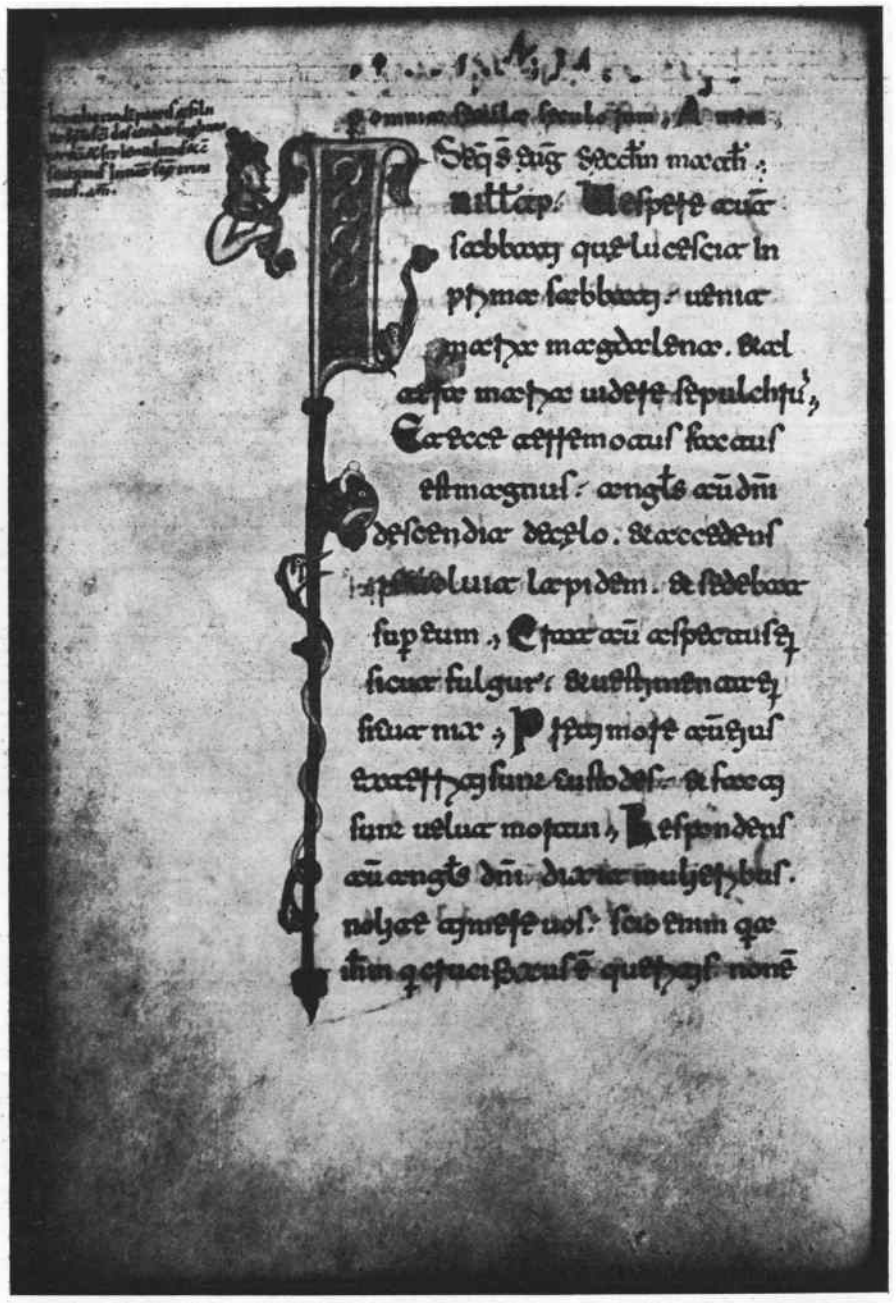

Slika 17.

Fol. 123 v

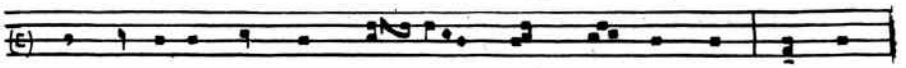

Varijante u tekstu daju nam mogućnost da utvrdimo dvije sigurne činjenice. Prvo, Zadarski *Exultet* zajedno s još dva dalmatinska *Exulteta* tvore posebnu skupinu koju možemo nazvati dalmatinskom, s obzirom na osobine teksta. Drugo, čitava ta skupina ima kao svoje dalje vrelo tekstove tipa V (Missale Galicanum Vetus) i tipa A (Sakramentar — Angoulême), a to otkriva francusko porijeklo teksta dalmatinske skupine *Exulteta*.

Upravo su dragocjeni ispravci provedeni u Zadarskom *Exultetu*. Kako su mnogi od tih ispravaka izvedeni znatno kasnije nego li je rukopis napisan pomažu da odredimo mjesto gdje se nalazio predložak po kojem su izrađeni. Nije moguće pretpostaviti da su ti sitni popravci nastali negdje izvan Zadra, gdje je *Exultet* bio u upotrebi. Međutim, ti popravci doveli su u sklad Zadarski *Exultet* s Osorskim na mnogim mjestima gdje su se oni razilazili.

Najvažnija je, svakako, pojava jedne rečenice posve stranog teksta (»Flore utuntur«) koju ne nalazimo ni u jednom od uspoređivanih vrela.

246 G: quietem; quiete D-1.

247 D-1 ima ovu molitvu: »Memento etiam domine famuli tui impera(to)ris nostri. N. cum omni exercitu suo. et famuli tui regi(s) nostri. cum omni populo xpistiano. qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis, prȩmia ȩterna largire digneris:, ». Premda ta molitva ima kraticu za carevo ime, ipak nema i ne predviđa napjev za ime, jer se kadenca završava riječju »nostri«. Za kraljevo ime ne postoji ni kratica ni napjev. — Zadarski *Exultet* ima napjev za carevo ime, ali nema za priorovo. Premda je uz spomen priora kratica »illo«, kadenca je dovršena već na riječi »nostro« pa je onemogućeno pjevanje samoga imena.

248 Neki zadarski molitveni obrasci sadrže riječi »ovaj grad« kad je riječ o Zadru. Kao primjer navest ću molitvu iz Ulomka brevijara zadarske katedrale iz 15. st. (IV B 94 u Arhivu Historijskog instituta JAZU u Zagrebu, fol. 8 r). »Defende . . .*istam* ab omni aduersitate *Ciuitatem* . . .«. D-1 nema molitve za grad.

249 D-1 nema tog umetka. Gdje je zadarski skriptor našao taj umetak, ne može se reći. U predlošku nije, jer nema napjeva.

250 Pisar je najprije napisao »largiaris«. Međutim, nota ima znatno više nego je potrebno da se otpjeva ta riječ. Zbog toga je ispravljeno tako da je povrh teksta dodano »-re digne-«. To je stavljeno tako da se može vidjeti kako umjesto drugog »a« u pogrešnoj riječi treba da se umetne ono što je pripisano. Zato čitam »largire digneris«, kao što odgovara napjevu koji je prije ispravka zapisan. — V. Novak (Već. evan. 43) čita: »dignearis«. D-1 ima: »largire digneris«.

251 Molitvu »Respice« imaju IJKPm, ali kao molitvu za vladara. D-1 je ispušta. — Uz stilizaciju prethodne ta je molitva čvrst dokaz za zadarsko porijeklo *Exulteta*. Potrebno je, međutim, napose pretresti smisao neumatskog zapisa nad imenom opatice samostana sv. Marije koje je označeno kraticom .U. te sugerira ime »Uekenegę«. Taj napjev, naime, predviđa samo dva sloga.

252 D-1 ima ovaj završetak: »Per eundem dominum nostrum Hiesum Xpistum filium tuum qui tecum uiuit et regnat in sęcula sęculorum. Amen.« — Jedan i drugi imaju napjev ispravno potpisan.

Ta je rečenica od presudnog značenja za utvrđivanje smisla beneventanske glazbene tradicije u Zadru krajem 11. stoljeća.

Melodija Zadarskog *Exulteta* bitno različita od one koja se već stoljećima nalazi u službenom Rimskom misalu, otkriva značajke i tonalnu strukturu beneventanske glazbe. Budući pak da Osorski *Exultet* ima bitno istu melodiju kao i Zadarski, da se ta melodija na nekim upravo neočekivanim mjestima do u tančine podudara u oba rukopisa, možemo na temelju te identičnosti povezati dva važna glazbena središta sjeverne Dalmacije u 11 stoljeću, Zadar i Osor.

Postoje, dakle, u tekstu i napjevu Zadarskog *Exulteta* brojni glazbenopovijesni podaci (ne računajući one povijesne podatke sadržane u sastavu zaključne molitve za velikodostojnike) iz kojih možemo izvesti pouzdane zaključke o postojanju, sadržaju i utjecaju zadarske glazbene tradicije u 11. stoljeću i time donekle osvijetliti prve početke umjetničke glazbe kod Hrvata. Da bi zaključci izvedeni iz podataka koje pruža Zadarski *Exultet* bili uvjerljiviji i sigurniji, potrebno je najprije u letimičnom pregledu iznijeti povijesni razvoj teksta i melodije *Exulteta* kao određene liturgijske pojave.

»PRAECONIUM PASCHALE«

Postanak i razvoj teksta

Današnji Rimski misal propisuje jedinstven obrazac blagoslova uskrsne svijeće. Ta jedinstvenost teksta, melodije i obrednih propisa, koja je danas uz veoma rijetke iznimke[253] svuda propisana, novijeg je datuma. Dapače, sve do nedavna bila je i u granicama rimskog obreda raznolikost pravilom, kad je riječ o blagoslovu uskrsne svijeće.[254] Taj se blagoslov javlja pod različitim imenima: *consecratio cerei* (posveta svijeće), *benedictio cerei* (blagoslov svijeće), *Laus cerei* (pohvala svijeće), *Carmen cerei* (pjesma svijeće), *Praeconium paschale* (vazmeni navještaj) i konačno *Exultet*,[255] ali samo za onaj obrazac koji počinje tim riječima.

Svjedočanstvo o blagoslovu uskrsne svijeće nalazimo već u 4. stoljeću.[256] Spočetka je prepušteno izvađaču — đakonu ili svećeniku — da sam sastavi

253 Usp. *Missale Romanum*, 9-a Tauninensis, Taurini (Torino) 1957, str. 243—256. — Jedina iznimka je danas s obzirom na tekst i melodiju ambrozijanski (milanski), a s obzirom na melodiju cistercitski i premonstratski *Exultet*.

254 G. *Benoit-Castelli*, Le »Praeconium Paschale«, Ephemerides Liturgicae, 67, I, Roma 1953, str. 309.

255 G. Benoit-Castelli, nav. dj., str. 310.

256 Usp. M. Righetti, nav. dj. II, str. 190—192. — Već se u to vrijeme spominje blagoslov uskrsne svijeće kao stari i općenito raširen običaj. Stoga se može reći da njegov postanak seže još unatrag, po svoj prilici u drugo stoljeće. Mnogi dovode u vezu taj blagoslov uz tzv. Lucernarium (λυχνικόν), tj. uz večernju službu kojom je započinjalo nedjeljno bdjenje, napose uskrsno bdjenje. — Obrede takva bdjenja osvjetljuje s povijesnog gledišta *B. Capelle*, La procession du Lumen Christi au Samedi Saint, Revue Bénédictine, 44 (1932), str. 105—119.

obrazac blagoslova.[257] Postojala je, ipak, neka shema s obzirom na sadržaj i formu toga obrasca. Sadržaj je, uglavnom, bio ograničen na ove teme: pohvala stvaralačkog djela, opis krivnje čovjekove zbog grijeha, kontrast između »noći grijeha« i »svjetlosti otkupljenja«, spomen vazmenog janjeta, spomen prijelaza Izraelaca preko Crvenog mora uzet kao simbol krštenja, spomen plamenog stupa koji vodi Izraelce kroz pustinju, pohvala voska koji daje trajno svjetlo i s time u vezi pohvala pčele i njezine čistoće.[258] Neki obrasci imaju na kraju molitve za vjernike, i posebno za crkvene i svjetovne velikodostojnike.[259] Po formi je trebalo da blagoslov bude sastavljen kao euharistijska molitva,[260] tj. zahvalna molitva, kako je to provedeno u predslovlju i kanonu mise, pri svećeničkom ređenju, posvete krizme i još nekih posveta koje obavlja biskup. Sv. Jeronim žestoko kritizira običaj da đakon euharistijskim načinom blagoslivlja uskrsnu svijeću, jer po općem shvaćanju samo biskupi i svećenici mogu vršiti euharistijske čine.[261]

Pretežno je Praeconium paschale sastavljen u prozi. Postoje, međutim, iz razdoblja improvizacije, kada još nije bilo propisanog obrasca, tragovi metričkih sastavaka. Sv. Augustin spominje jedan takav obrazac koji je sam kao đakon bio sastavio. Sačuvana su samo tri stiha:

»Haec tua sunt, bona sunt, quia tu bonus ista creasti.
Nil nostrum est in eis nisi quod peccamus amantes,
Ordine neglecto, pro te, quod conditur abs te«.[262]

257 Usp. M. Righetti, nav. dj. II, str. 190.

258 Taj »Elogium apum« inspiriran je Vergilijevim »Georgica« (IV knjiga). — Jedna od pohvala je i ta da pčele »ore natos fingunt« — ustima rađaju potomstvo. To je bilo općenito vjerovanje koje je poslužilo sastavljačima uskrsnih pohvala kao simbol preporoda novokrštenika koji su u noći Velike subote primali krštenje. Takvu je pohvalu imao i današnji službeni tekst *Exulteta*, ali je iz njega brisan pri reformi pape Pija V (1570). — Usp. *G. Malherbe*, Les abeilles de l' Exultet, Questions paroissales et liturgiques, 15 (1930) str. 61.

259 Te zaključne molitve veoma su važan dio svakog teksta, jer se po njima može odrediti mjesto i približiti vrijeme postanka. Koji put se tu navode samo službe, a katkada i vlastita imena velikodostojnika.

260 Usp. *Card. Schuster*, L' Eucharistia lucernaris, Rivista liturgica, 1914, str. 80 i još: Liber sacramentorum IV, (Bruxelles 1929) str. 7—22.

261 Sv. Jeronim oštro kritizira taj običaj u svome pismu »Ad Praesidium«. — Presidije, đakon u Piacenzi, zamolio je sv. Jeronima da mu sastavi »carmen cerei« — pjesmu o svijeći. On ga odbija dajući mu nadu da će mu kasnije usmeno pomoći oko sastavljanja. Iznosi svoje razloge protiv toga običaja. Najviše ga smeta što taj obred vrši đakon dok biskup i svećenici šute izjednačeni s pukom. — »Esto haec iucunda sint et aurem composito pede mulceant; *quid ad diaconum, quid ad ecclesiae sacramenta* . . . cum tacente episcopo, et presbyteris in plebeium quodammodo redactis, Levita loquitur quod pene non didicit . . .« — Migne, *Patrologia Latina*, 30, st. 188, Epistola 18. ad Praesidium, De cereo paschali. — Neki osporavaju autentičnost toga spisa, ali bez nekih čvrstih dokaza kako je to pokazao *D. G. Morin*, Un Ecrit méconnu de Saint Jerome, Revue Bénédictine, VIII, 1, (1891), str. 20—27.

262 *A. Augustinus*, De Civitate Dei, XV. 22.

Sačuvan je i jedan himan koji se pjeva na Uskrsnu subotu pod naslovom »Hymnus quando cereus benedicitur«.[263] Možda je najljepši od svih metričkih sastava toga blagoslova sačuvan u »Libellus orationum Gothico-Hispanus« iz Verone, kojega početak glasi:

»Quam mirabilis sit aeclesiae catholicae pulchritudo
Veneranda huius noctis indicat magnitudo
Dum vigilias sacras sollemniter celebrat tanta populi multitudo«[264]

Magnus Felix Ennodius (umro 521. god. kao biskup u Paviji) sastavio je dva obrasca Praeconium paschale u prozi.[265] Prvi od ta dva blagoslova sadrži neke elemente onoga što je u Rimu poznato kao blagoslov »Agnus Dei«, tj. voska koji vjernici nose svojim kućama kao zaštitu od različitih elementarnih nepogoda:

»... et si quis hinc sumpserit, adversus flabra ventorum, adversus spiritus procellarum ... da multiplicatos fructus in terris, nostrum effice

263 Usp. *G. Mercati*, Paralipomena Ambrosiana, II Un nuovo inno pasquale di S. Ambrogio? Studi e Testi, fasc. XII, Roma 1904, str. 25—27. Himan je preštampan iz *F. E Warren*, The Antiphonary of Bangor, Henry Bradshaw Society, London 1893 (I) i 1895 (II). Sadržajem obuhvaća gotovo sve nabrojene teme, ali nema euharistijske forme, pa nije jasno kakva mu je bila namjena. G. Mercati dokazuje da je to djelo sv. Ambrozija. Prve dvije strofe:

»Ignis creator igneus, lumen donator luminis,
vitaque vitae conditor, dator salutis et salus:
ne noctis huius gaudia vigil lucerna deserat,
qui hominem non vis mori da nostro lumen pectori.«

Pohvala pčele primijenjena je na novokrštenike:

»Secretis jam condis favi divini mellis altius,
cordis repurgas intimas verbo replesti cellulas,
examen ut *foetus novi ore praelectum* Spiritu
relictis caelum sarcinis quarat securis pinnulis.«

264 Taj obrazac je nastao u Španjolskoj. — Usp. *Ewald-Löwe*, Exempla Scripturae Visigothicae, Heidelberg 1883, str. 40—43, te *I. M. Thomasi*, Opera omnia I, Roma 1741, str. 221—239. — Tematika je tu proširena pa na nekim mjestima zapažamo i socijalnu notu:

»Fulget lucentibus undique luminaribus nox diebus ceteris melior
Et divitibus simul adque pauperibus sors prebetur in templo Dei placidor.
Inter dominos et servos nulla est differentia conditionis
Ubi omnes facit aequales devotio religionis« ...

I tu je pohvala pčele iskorištena da dočara značenje krštenja:

»Quis enim huius liquoris opifices apes creavit
Quis eis admirabilem sensum indidit
Nisi tu Domine Deus omnipotens a summis usque ad imma pertendens?
Flores inviolabiliter carpunt, Favos inefabiliter construunt
Filios incoruptibiliter gignunt — Magni sacramenti ostentantes figuram
Quod et virgines et matres esse potuerunt.«

Premda nema izričitih dokaza da je taj »carmen cerei« bio ikada u javnoj upotrebi, njegova forma i sadržaj govore tome u prilog. — Usp. G. Mercati, nav. dj. str. 42.

265 Migne, P. Lat. 63, st. 258—260 i st. 261—262. — To je prvi zajamčeni autor »Praeconium paschale« u prozi. U oba obrasca mnogo je riječi upotrijebljeno za pohvalu pčele. Vjerovanje u djevičanski porod pčela primjenjeno je tu na Kristovo rođenje:

»... quarum ceram paravit nectareis partubus *feta virginitas* papyrum
ad alimenta ignium lympha transmisit, lumen adhibetur e coelo ...
Agnoscit hic odorem suum *salutiferae virginis filius*, ubi sine coitu
nascitur quidquid offertur.«

quod ostendis, et sacerdotis nostri, vel totius cleri incolumitate servata, ubertatem temporum sine adversa tempestate concede«.[266] Enodijevi obrasci odviše su patetični i deklamatorski, ispunjeni citatima klasičnih rimskih pjesnika. Čitajući te obrasce lakše razumijemo kritiku Sv. Jeronima koji prigovara da u takvim sastavcima ima više Vergilija nego Biblije.[267]

Dva su se prozna obrasca konačno ustalila u obredima Uskrsne subote: obrazac *Deus, mundi conditor* (zabilježen u sakramentarima Gelasianum i Gregorianum, te u Supplementum Alcuini)[268] i *Exultet*. Kad je obrazac[269] »Deus, mundi conditor« zabilježen u liturgijske knjige postao je na neki način službenim tekstom i time je došao kraj slobode u sastavljanju blagoslova uskrsne svijeće. Na to je povlašteno mjesto nedugo iza toga došao obrazac *Exultet*.[270] Najstarijem sačuvanom tekstu *Exulteta* u *Missale Gothicum*[271] iz 7. stoljeća prethodi kratak predgovor »Praefatio cerae incipit. Omnipotentem Deum, fratres dilectissimi, suppliciter deprecemur... ut nos de perpetua morte liberaret. Per.« Zatim slijedi naslov: »Incipit Benedictio cerae Beati Augustini episcopi, quam adhuc diaconus cum esset, eddidit et cecinit feliciter«.[272] Uza sve to što u tom rukopisu imamo tako staro svjedočanstvo za autora toga obrasca, još uvijek ne znamo sigurno tko je zapravo sastavio *Exultet*. Neki ga pripisuju Augustinu, neki Ambroziju,[273] no sigurno je samo njegovo galikansko porijeklo.

[266] Migne, P. Lat. 63, st. 260. — Usp. *D. Kniewald*, Liturgika, Zagreb 1937, str. 169.

[267] Na samom početku pisma sv. Jeronima đakonu Presidiju čitamo:

»... Nam quicumque voluerunt de laudibus cerei dicere ... statim in orationis foribus retinet *oratorum clamor, florum platorumque descriptio* et in modum sonantis aure verba cadentia, *dum describuntur apes* quod *sine coitu generantur et generant*, quod solae a concubitu liberae *natos ore legunt*, arte conponunt et quadam ratione vitali animas apiculis non de suo inserunt. Praeterea *Virgilii* totus *Georgicorum liber* profertur in medium: rex advolans agmen inducit, tantoque strepitu diversa narrantur munia ut militaribus castris interesse te credas...« (Migne, P. Lat. 30, st. 118).

[268] Usp. *J. B. Galliciolli*, Sancti Gregorii papae I... Opera omnia X, Venetiis 1773, str. 199—200. — Tematika je uglavnom ista kao i u ostalim obrascima, samo malo proširena još nekim biblijskim slikama: Mojsije i gorući grm, tri mladića u ražarenoj peći itd. Odlika pčele primijenjena je na rođenje Riječi božje »ore paterno« i na Kristovo rođenje od djevice Marije. — Po koja rečenica iz tog kao i iz Enodijevih blagoslova umetala se kasnije u druge obrasce (npr. »Legunt pedibus flores...«). — Zadnji dio koji počinje »Veniat ergo« nalazi se odvojeno u nekim kodeksima. To je u stvari impetrativni obrazac (vidi bilj. 56) za razliku od prvog dijela koji sadrži euharistijski oblik blagoslova. — Zagrebački misal iz g. 1511. ima molitvu »Deus mundi creator« i s njom spojenu molitvu »Veniat«. — Usp. D. Kniewald, Liturgika, str. 169.

[269] »Missale Gothicum« iz 7. st. je najstariji rukopis koji ima taj tekst. Imaju ga i dva druga galikanska sakramentara iz tog doba: Missale Bobbio i Missale Galicanum Vetus. — Usp. *L. Muratori*, Liturgia Romana Vetus I, Venetiis 1748 (preštampano u P. Lat. 72, str. 364—366). Novija izdanja tih rukopisa ima zbornik »Henry Bradshaw Society«, svez. 52 i 58.

[270] Usp. G. Benoit-Castelli, nav. dj., str. 313.

[271] Popis najvažnijih rukopisnih vrela vidi u tekstu ispred transkripcije prema B. Capelle, L'Exultet pascal... str. 223.

[272] Migne, P. Lat. 72, str. 364.

[273] Unutrašnjim dokazima brani autorstvo sv. Augustina *F. Di Capua*, Il ritmo della prosa liturgica e il Praeconium paschale, Didascaleion, 1927, str. 7. Nasuprot tome, B. Capelle drži da je autor *Exulteta* sv. Ambrozije. Ni jedno ni drugo mišljenje nema iza sebe sigurnih vanjskih svjedočanstava.

Exultet se sastoji od dva dijela: od uvoda i predslovlja. Uvod je podijeljen na dva odsjeka. Prvi odsjek tvore tri poklika (Exultet..., Gaudeat..., Laetetur...), a drugi poziv vjernicima da se mole za dostojno pjevanje predslovlja. Sačuvani tekstovi uvoda pokazuju tek neznatne razlike. Zbog toga neki misle da je takav uvod bio propisan i onda dok je još vladala sloboda u sastavljanju obrazaca blagoslova. To mišljenje potkrepljuju činjenicom da *Ordines Romani* napominju kako đakon, prije nego počne blagoslivljati svijeću, traži da svi prisutni mole za njega (»Archidiaconus rogans pro se orare«), a *Ordo* XXXI propisuje »rogans pro se orare, dicat: Exultet...«.[274] To mišljenje nije posve sigurno, jer se napomena može odnositi i na sam smisao, a ne na određeni obrazac.[275]

Tri različita oblika predslovlja slijedila su iza uvoda *Exulteta: milansko* (tzv. ambrozijansko), *barijsko* (tzv. *Vetus Itala)* i *općenito* (tzv. *Vulgata).* Sva su tri predslovlja po tematici slična, ali im je obrada veoma različita.[276]

Milansko (ambrozijansko) *predslovlje* — kao da njegov autor vodi računa o primjedbama iz Pisma Presidiju — služi se gotovo isključivo biblijskim slikama. Prikazuje nadmoćnost kršćanskih obreda nad izrealskim. U gotovo polemičnom tonu brani upotrebu voska u obredima, premda Sv. pismo nigdje ne spominje takvu upotrebu (prigovor sv. Jeronima), zato što je to praktičnije nego ulje. Postoji, naime, opasnost da se crkva nađe u tami dok se dolijeva ulje u uljanice: »Decet ergo adventum Sponsi dulciatis Ecclesiae luminaribus operiri... nec sanctas interpolare tenebris excubias, sed tedam sapienter perpetuis praeparare luminibus: ne dum oleum candellis adiungitur, adventum Domini tardo prosequamur obsequio: qui certe in ictu oculi, ut coruscus, adveniet«.[277]

Barijsko predslovlje (Vetus Itala) od posebne je važnosti za tumačenje zadarskog *Exulteta.* Nastalo je u naročitim okolnostima, u mješavini kulturnih stremljenja Istoka i Zapada, na tlu starodrevne rimske tradicije pod bizantskom upravom.[278] Vanjska je osobitost *Exulteta* s barijskim predslov-

[274] Migne, P. Lat. 78, str. 937—1372. — Usp. G. Benoit-Castelli, nav. dj., str. 314.

[275] Đakonovih poziva na molitvu nalazimo i u drugim oblicima. I španjolski obrazac u stihovima ima na svoj način obrađen taj poziv:

»... Et clementer adiuvabit infirmitaten meam (Qui solet semper in m'nimis ostendere maiestatem suam) *Deprecamini tantum fideliter (Ut Deus aperiat sibi os meum sufficienter)* Laudemque huius cerei audiat ut libenter...« — Usp. G. Mercati, nav. dj., str. 224.

[276] Najstariji primjerak zapisan je u jednom sakramentaru iz Bergama (10. st.). Jedan rukopis iz kasnijeg vremena čuva se u Milanu, Biblioteca Ambrosiana, MS T, 102 — Sup. fol. 108.

[277] *Missale Ambrosianum* iuxta ritum s. Ecclesiae Mediolanensis (5-a post typ.) Mediolani (Milano) 1955. Repertorium, str. 37—48. — Usp. *V. Bertarelli,* Praeconium paschale ambrosianum, ad codicum fidem restitutum, Mediolani, 1933.

[278] Nazvano je barijskim jer je najprije pronađeno u Bariju i njegovoj okolici. Međutim, H. M. Bannister proučio je potanko to pitanje i utvrdio da je uslijed bizantijske uprave u Južnoj Italiji ostao sačuvan trag stare italske liturgije, koja je kasnije posve iščezla kad je usvojena franačko-rimska liturgija. U Južnoj Italiji su taj novi oblik liturgije širili Normani političkom silom, a južnofrancuski benediktinski samostani svojim velikim duhovnim utjecajem. Rim je prvi prihvatio tu novost i nastojao je dalje

ljem — osobitost koja se održala i kasnije kada je drugi tip predslovlja potisnuo onaj izvorni — u tome da je on uvijek zapisan na posebnom svitku pergamene (»rotulus«). Tekstovi su bogato ukrašeni minijaturama koje su naslikane u smjeru obrnutom od teksta i melodije. Kod izvođenja na ambonu slikarije su s ruba štionika likovno ilustrirale prisutnima pjevane riječi.[279] Gotovo svi su pisani beneventanskim pismom. U starijim primjerima melodija je zabilježena beneventanskim dijastematskim neumama, koje su u kasnijem razdoblju zamijenjene u nekim slučajevima drugim vrstama notnog pisma.[280] Svi se stariji primjerci odlikuju specifičnim napjevom koji je u literaturu poznat kao »beneventanski napjev« *Exulteta*.[281] Kad je predslovlje *Vetus Itale* bilo zamijenjeno novim beneventanski je napjev nadživio taj tekst i još se neko vrijeme održao.[282] Neke su rečenice starog predslovlja u pojedinim krajevima uvrštene u novo predslovlje. Te rečenice bile su, očito, veoma popularne pa ih nije bilo moguće ukloniti bez velikih teškoća.[283]

proširiti. Tako npr. papa Stjepan IX (1057—1058) za vrijeme posjeta Monte Cassinu zabranjuje tamo upotrebu »ambrozijanskog pjevanja«. U brevijaru te iste opatije (pisanom u 12. st.) u vezi s pjevanjem *Exulteta* nalazi se ova primjedba: »Feria V et VI et Sabbato in nocte fiant omnia secundum Romanam consuotudinem«. Zbog toga Bannister naziva barijski tip predslovlja *Vetus Itale* kao opreku onom tipu (današnjem) koji je E. Bertaux prozvao *Vulgata*. *Razumije* se da ti nazivi nemaju nikakve izravne veze s jednakim nazivima za dva latinska prijevoda Biblije i da se predslovlje *Vulgate* nikako ne može dovoditi u vezu sa sv. Jeronimom, čiji je prijevod Biblije nazvan Vulgatom. — Predslovlje *Vetus Itale* najduže se sačuvalo u Salernu (uvršteno u Misal iz g. 1431). — Usp. H. M. Bannister, The Documents . . ., str. 43 i s.

279 Potpuno fotokopijsko izdanje tih svitaka priredila je *M. Avery*, The Exultet Rolls of South Italy, Illuminated Manuscripts of the Middle Ages, A Series issued by the Department of Art and Archeology of Princeton University, II, Princeton 1936. — Zbirka obuhvaća 31 južnoitalski svitak, od toga su 28 tekstovi *Exulteta* (Vetus Itala i Vulgata), a drugo su različiti obredni tekstovi (Benedictio fontis, Ordinatio itd.). U nekima se primjećuje da je tekst *Vetus Itale* izbrisan i nadomješten *Vulgatom*.

280 U engleski tekst M. Avery (nav. dj.) uvrštene su glazbene bilješke na francuskom jeziku, koje je prema autoričinim fotografijama napisao Dom Gabriel Beyssac, OSB. — Bilješke o neumama vatikanskih Exultet-svitaka objelodanio je *H. M. Bannister* u djelu Monumenti Vaticani di Paleografia Musicale Latina I (Testo) i II (Tavole), Leipzig 1913.

281 Takav naziv upotrebljavaju A. Mocquereau, Le cursus et la psalmodie gregorienne, Pal. Mus IV (Tournai 1894), str. 171—185 i R. J. Hesbert, La Tradition bénéventaine dans la Tradition manuscrite, Pal. Mus. XIV (Tournai 1931), str. 388. Potpuni naslov tog velikog djela (15 svez. teksta i 2 svez. fotokopija) ima *A. Mocquereau* (ed.), Paléographie Musicale, Les principaux Mss. de chant grégorien, ambrosien, mozarabe, galican, publiés en fac-similés phototypiques, Tournai 1889 (i dalje). — Usp. također: G. Benoit-Castelli, nav. dj., str. 318.

282 Jedan prmjer: rukopis Vatikanske Biblioteke Lat. 9820 pisan je g. 981—987. Palimpsest: prva ruka navedene godine s tekstom *V. Itale*, druga ruka kraj 12. st. s tekstom *Vulgate*. Iluminacija je ostala izvorna i odgovara prvom tekstu. Napjev je beneventanski, ali prilagođen novom tekstu. — Usp. M. Avery, nav. dj., Plates CXXXV—CXLVI.

283 H. M. Bannister (Documents . . . str. 47—48) nabraja tri takva slučaja: 1. stariji svitak u Museo Civico, Pisa — ima dva umetka iz *V. Itale*, »Flore utuntur« i »Cuius odor« te jedan iz gelazijanske formule »Deus mundi conditor« (»Legunt pedibus flores«), i to kod pohvale pčela; 2. Montecassino II, pisan za Sorrento oko 1105—1118 — ima »Flore« i »Cuius« i 3. »*MS Bodleian Canonici Bibl. Lat. 61*, written about the same time probably for Zara in Dalmatia, has 'Flore utuntur . . . conficiunt' after 'nectar includunt'«. — (Podvukao sam signaturu, a još će biti govora o ovom Bannisterovu mišljenju).

Evo nekoliko karakterističnih rečenica iz predslovlja *Vetus Itale:*

»... Uere quia dignum et iustum est per Xpistum dominum nostrum. Qui nos ad noctem istam non tenebrarum. Sed luminis matrem. perducere dignatus est. In qua et hora est ab inferis. In ęterna die. resurrectio mortuorum:, ...«

Slijede stavci posvećeni opisu Kristova uskrsnuća, a iza toga pohvala svega stvorenja, u koju ulazi i pohvala pčele:

»...qui dum per uirginea uiscera illaberis. uirginitatem etiam creature commendas:, Apes siquidem dum ore concipiunt, ore parturiunt. casto corpore. non fędo desiderio copulantur:, Denique uirginitatem seruantes. posteritatem generant. Sobole gaudent. matres dicuntur. intactę perdurant. filios generant et uires non norunt:, *Flore utuntur coniuge. Flore funguntur genere. Flore domos instruunt. Flore diuitias conueunt. Flore ceram conficiunt:,*«[284]

Među ostalim odlikama hvali se nadalje organizacija, vještina u gradnji i neporočnost pčela, a potom se prelazi na pohvalu plamena svijeće: »... Cuius odor suauis est. et flamma ylaris. non tetro odore aruina defundet. sed iocundissima suauitate. qui peregrinis non inficitur pigmentis. Sed illuminatur Spiritu sancto:,«[285]

U ovoj vrsti predslovlja veoma je razrađen posljednji dio, tj. molitve za pojedine staleže. Svitak Bari I, npr., ima na tom mjestu potpuni popis bizantskih careva koji su se izmijenili na vlasti u razdoblju od 70 godina.[286]

Općenito predslovlje (Vulgata) susreće se najranije u već spomenutim galikanskim sakramentarima. Čini se da je za to predslovlje prvi upotrebio naziv *Vulgata* E. Bertaux,[287] zbog njegove opće raširenosti. To je predslovlje i danas službeni tekst Rimskog misala. Tokom stoljeća doživjelo je ono mnoge izmjene. Ispuštao se iz njega onaj dio koji govori o Adamovu grijehu »O certe necessarium Adae peccatum«.[288] Takav ispravak proveden je već u 10. stoljeću u gotovo svim rukopisima njemačkog ili sjevernofrancuskog porijekla. Potpuno ili djelomično ispuštala se i pohvala pčele »Apis ceteris

[284] Po svome mitričkom sastavu ta rečenica prilično odudara od ostalog teksta. Po svoj prilici ušla je i u *Vetus Italu* kao zaostatak ili citat nekoga starijeg metričkog obrasca.

[285] Odlomci predslovlja navedeni su prema reprodukcijama rukopisa Bari A. — M. Avery, nav. dj. Pl. IV—XI.

[286] U Bari A. spominju se poimence papa, biskup, car i carica, anonimno svećenici, đakoni, podđakoni, sav kler i puk te carska vojska. — Usp. M. Avery, nav. dj. Pl. XI.

[287] Usp. *E. Bertaux*, L'Art dans l'Italie meridionale, Paris 1904, I, str. 223.

[288] U hrvatskom prijevodu glasi: »O zaista potrebna grijeha Adamova, kad ga je Krist svojom smrću izbrisao. O sretne krivice, koja je zaslužila takvoga i tolikog otkupitelja!« — Usp. *P. Vlašić*, Obnovljeni obred Svete sedmice, Dubrovnik 1957, str. 134. — Kad se uzme u obzir da u nekim rukopisima iza »Adamova grijeha« stoji još »i našega« (nostrumque), tada možemo shvatiti brigu onih koji su smatrali da se ova pjesnička slika ukloni radije nego da je ljudi shvate doslovno u smislu poticaja na grijeh.

que subiecta sunt homini... virgo peperit et virgo permansit«.[289] U svega tri rukopisa nalazimo veći ili manji umetak iz teksta *Vetus Itale*.[290] Završni dio općenitog predslovlja — koji sadrži molitve »Precamur ergo te domine«, »Memento, etiam, Domine« ili »Respice, quaesumus« — mijenjao se prema potrebi i prilagođavao mjesnim crkvenim i političkim prilikama. Po tome dijelu možemo najlakše prosuditi gdje je pojedini primjerak nastao, odnosno u kojoj je zajednici bio upotrebljavan.[291]

Povijesni razvoj melodije

Praeconium paschale u svome napjevu očituje još veću raznolikost nego u svome tekstu. Ne znamo pouzdano kako su se pjevali najstariji obrasci blagoslova uskrsne svijeće. Čini se da je to u vrijeme sv. Jeronima bila obična recitacija (—»levita *loquitur*«—).[292] Predslovlje toga blagoslova dobilo je s vremenom svoj napjev, bitno istovetan s napjevom predslovlja u Kanonu mise. *Ordo Romanus* iz druge polovice 8. st. ima ovakvu napomenu: »Ipsa expleta, dicit' Dominus vobiscum... Dignum et iustum est'. Inde vero accedit in *consecrationem cerei decantando quasi canonem*«.[293] To je u stvari bilo »quasi praefationem« s neznatnim preinakama na određenim mjestima, kako se to zapaža u napjevu predslovlja *Exulteta* u današnjem Rimskom misalu.

[289] B. Capelle (L'Exultet... str. 228) kaže o tim ispuštanjima ovo: »La valeur hors de pair de l'Exultet vient de ce qu'il est pour le chrétien la découverte du mystére de Pâques, la proclamation du triomphe universel du Christ et de l'absolu de sa rédemption. L'amputer, comme on le fit au X-e siècle, de ses deux exclamations, sublimes dans leur hardiesse: »O vere necessarium Adae peccatum!... O felix culpa!« c'était lui ôter toute sa force, tout l'élan qui, de proche en proche, élève et presse son mouvement jusqu' à cette explosion. Roma a su garder ce trésor, en se refusant à pareille mutilation. Avec le même sens des vraies valeurs, elle l' a purifié de la seul tache qui la déparait, en ecartant d'une main ferme le trop long éloge de l'abeille, où l'art du retheur étouffe l'inspiration du poëte.« To je, čini se, prestrog sud, budući da je pohvala pčele i sadržajno i pjesnički dobro ujednačena s drugim dijelovima *Exulteta*. — Nikako ne mogu u tome pitanju prihvatiti ocjenu koju je dao *L. Bouyer*, Le Mystère pascal (Paschale sacramentum), Méditation sur la liturgie des trois derniers jours de la Semaine Sainte, 5-e, Paris 1960, str. 389) kada kaže da je pohvala pčele »... un éloge virgilien... *une digression inutile*...«.

[290] To je donekle shvatljivo. Sav taj govor o pčeli vezan je još uz starinsku »Eucharistia lucernaris«, dirljiv obred — u neku ruku konsekracija svjetla, pa i voska, i zbog toga je snažno utjecao na sve sastavljače predslovlja u »Laus cerei« da što više iskoriste simboliku voska. Oni su rado upotrijebili sve što su znali o pčeli, kako bi ta simbolika bila zaokruženija i potpunija.

[291] I Kanon mise ima svoj »Precamur« (-supplices rogamus-) i »Memento« koji sadrži imena ili barem nazive crkvenih i svjetovnih glavara. Ima i drugih sličnosti između te dvije euharistijske molitve. — Usp. *J. A. Jungmann*, Missarum Sollemnia (2-e), Wien 1949, I. str. 181, II str. 89, bilj. 24. (sacrificium incensi, oblatio cerei). — Na povijesnu važnost tih molitava kod nas je upozorio V. Novak, Neiskorišćavana kategorija..., str. 45—47.

[292] Migne, P. Lat. XXX, str. 188.

[293] G. Benoit-Castelli, nav. dj., str. 317.

[294] A. Mocquereau, Pal. Mus. II (Tournai 1891). pl. 17. — Napjev je gotovo isti kao predslovlje mise u današnjem Rimskom misalu. Rukopis potječe iz 11—12. st. — Usp. G. Benoit-Castelli, nav. dj., str. 321.

U samom uvodu bilo je više varijacija. Najstariji spomenik takve vrste napjeva je *Exultet* iz Nonantole.[294]

G. Benoit — Castelli u članku »Le 'Praeconium paschale'« daje iscrpan pregled razvitka napjeva *Exulteta* zasnovan na proučavanju oko 160 rukopisa koji potječu iz razdoblja od 10. do 15. st.[295] Držeći se toga pregleda istaknut ćemo samo neke razvojne momente koji su od važnosti za razumijevanje napjeva Zadarskog *Exulteta*.

I — tip: beneventanski napjev. U svome najstarijem obliku vezan je uz predslovlje *Vetus Itale*. Kasnije se potpisuje i uz predslovlje *Vulgate*. U srednjoj i južnoj Italiji pisan je na rotulusima,[296] a u drugim je krajevima opći običaj da se bilježi u graduale i sakramentare (misale). Posve je izuzetna pojava da se beneventanski napjev *Exulteta* nađe u evanđelistarima.[297]

Beneventanski je napjev građen veoma pravilno i simetrično. Stavci su mu sastavljeni od tri ili više fraza, od kojih svaka završava svojom kadencom (*»cursus«*)[298] Početak (*»inchoatio«*) prve fraze u stavku obično je ukrašen kakvom neumom, a ostale fraze imaju početak bez ukrasa. Prva se vrsta kadence (*cursus planus*) sastoji od jedne daktilske i jedne spondejske stope: turba cae-/lórum. Druga vrsta kadence (*cursus tardus*) ima dvije daktilske stope: di-/-vi-na my-/-sté-ri-a. Jedna i druga vrsta služe kao srednji završeci, i to prema potrebi, a zadnja fraza u stavku završava uvijek trećom vrstom kadence, zvanom *cursus velox*. Najpravilniji oblik te kadence je jedna daktilska i dvije spondejske stope: in-to-net / sa-lu-/-tá-ris.[299] Naravno da nije ta kadenca u svakom stavku posve pravilno ostvarena, jer to tekst ne dopušta.

[295] Nav. dj., str. 316—339. — Autor se ograđuje od toga da bi njegov pregled bio iscrpan, no mora se priznati da nije mimoišao ništa bitno.

[296] Usp. M. Avery, nav. dj., str. 8.

[297] U srednjem vijeku Knjiga evanđelja uživa određeni kult: stavlja se na posebno prijestolje, kadi se tamjanom, polaže na oltar (usp. *A. Bugnini*, Enciclopedia cattolica, V, 1950, st. 880—883). Ako uzmemo u obzir zamjerke izrečene protiv »Laus cerei« (sv. Jeronim nije osamljen) i Bannisterove izvode o staroitalskoj liturgiji u južnoj Italiji (sačuvanoj iz vremena kada je svaki đakon sam za sebe sastavljao »Laus cerei« i pisao ga na svitku pergamene), razumjet ćemo zašto u tim krajevima nije *Exultet* unesen u evanđelistar. Nešto je drugačije u sjevernim krajevima Evrope. Praksa je tamo podijeljena: *Exultet* se bilježi i u sakramentare i u evanđelistare. Od rukopisnih sakramentara do kraj 11. st, koje opisuju V. Leroquais, tek nešto manje od polovice ima *Exultet*. — Mogu navesti neke evanđelistare porijeklom iz sjevernih zemalja Evrope koji imaju *Exultet:* 1. Knjižnica ostrogonske katedrale — Evangeliarium Leodiense (Lüttich), 11. st, 2. tri kodeksa u oxfordskoj Bodleani — MS Canonici lit. 324 (Hirsau, 12. st.), MS Add. A. 188 (Niederlahnstein — Coblenz, s potpunim obredom krštenja, neume tipa St. Gallen), MS Trinity College 76 (Egleska).

[298] Usp. A. Mocquereau, Pal. Mus. IV, str. 171.

[299] Usp. A. Mocquereau, nav. dj. str. 172. Kod najstarijih gregorijanskih napjeva upotrijebljen je takav postupak. Time je daktil odlično izražen.

Radi usporedbe, evo prvog stavka beneventanskog napjeva *Exulteta* prema rukopisu iz biblioteke Casanatense u Rimu. Transkripcija je A. Mocquereaua.[300]

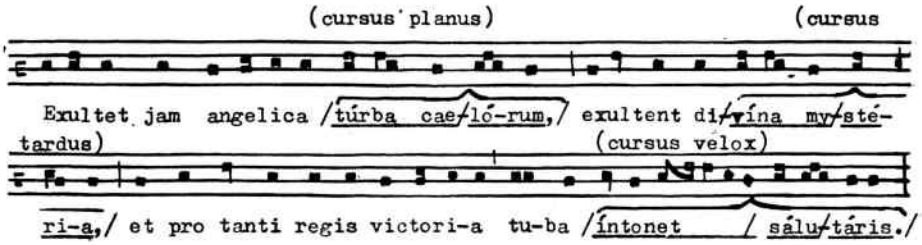

Može se reći da je to standardan beneventanski napjev *Exulteta*. Prema tom uzorku građeni su svi ostali stavci uvoda i predslovlja. U drugim, pak, rukopisima s beneventanskim napjevom nailazimo na veća ili manja odstupanja, veće ili manje preinake te zajedničke okosnice. Te sitne, nebitne razlike mogu pomoći da uz ostale pojedinosti značajne za pojedini rukopis lakše utvrdimo njegovo porijeklo. Među djelovima koji su najviše podložni takvim sitnim promjenama spadaju pozdravi koji povezuju uvod *Exulteta* s predslovljem. Pozdravi iz *Exulteta Casanatense* imaju ovaj napjev:[301]

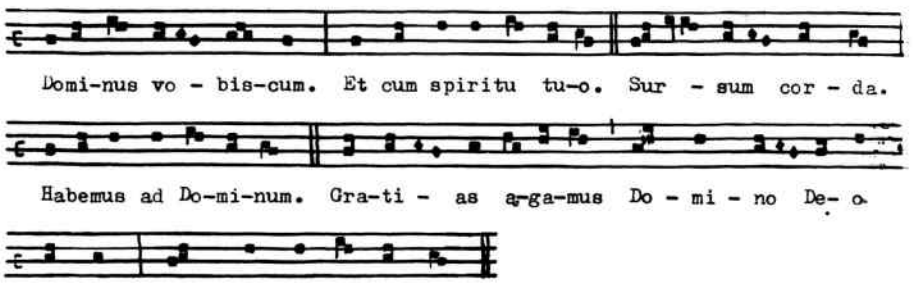

Beneventanski je *Exultet* inspirirao skladanje još nekih drugih napjeva na području svoga utjecaja. U našim je krajevima to dubrovački napjev *Exulteta,* zapisan u misalu benediktinskog samostana sv. Marije na Rožatu (Dubrovačka Rijeka) negdje krajem 12. stoljeća (vidi sl. 19.).[302] Taj je

300 G. Benoit-Castelli ima nešto različit primjer (prema Pal. Mus. XIV, str. 388). Izvor tog napjeva drugačiji je od Casanatense, ali i od zadarskog E.

301 Pal. Mus. IV, str. 173—174.

302 To je već spomenuti bodleanski MS Canon. Lit. 342. — Samostan na Rožatu bio je posjed montekasinske opatije, kako piše na brončanim vratima samostana u Monte Cassinu: »... in Dalmatia prope ciuitatem Ragusiam ecclesia sanctae Mariae in loco qui dicitur in Rabiata ...« (E. A. Loew, The Beneventan Script, str. 61). Napjev je zapisan na sustavu od dvije obojene crte — crvene (f) i žute (c) i jedne crne (a). — Mišljenja sam da taj rukopis treba datirati: kraj 12, početak 13. st.

napjev bogatiji neumama u kadencama od beneventanskog. Zadržana je samo beneventanska okosnica. Prvi stavak toga napjeva glasi:

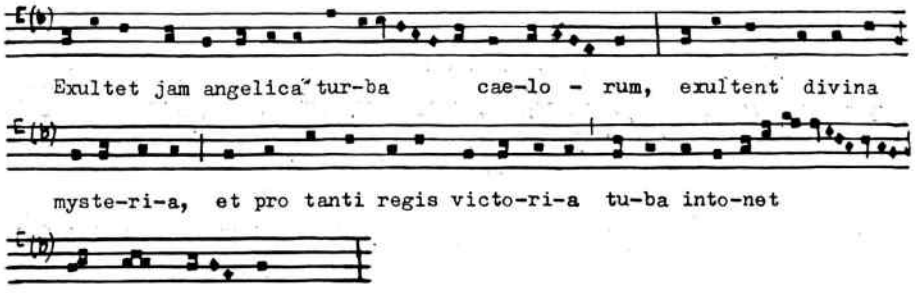

Sastavljač *Exulteta* iz Salerna zapisanog u misalu iz g. 1431.[304] (s predslovljem *Vetus Itale)* imao je također pred očima beneventanski napjev. Od tog je napjeva sačuvao tonalitet i neke dijelove kadenca. — Rukopis iz Farfe ima poseban napjev za uvod a poseban za predslovlje *Exulteta.* Napjev predslovlja veoma podsjeća na beneventanski.[305]

II — *Ambrozijanski tip* (s milanskim predslovljem) ima također poseban napjev za uvod a poseban za predslovlje.[306] U uvodu je posve jednostavan, bez ikakvih ukrasa, a u predslovlju su kadence veoma razvijene.

Ostali tipovi napjeva za *Exultet* vezani su uz predslovlje *Vulgate.* Budući da nemaju naročitog značaja za istraživanje Zadarskog *Exulteta,* samo ćemo ih spomenuti: III — *Arezzo,* IV — *Akvitanski napjev,* V — *Lyonski napjev,* VI — *Chartres,* VII — *Dijon,* VIII — *zapadnofrancuski napjev* (Anger, Vendôme), IX — *Pariški napjev* i X — *napjev Rimskog misala* koji je danas posvuda obavezan. To je u stvari jedna varijanta normanskog tipa.[307] Susreće se najranije u 12. stoljeću. Kasnije se nalazi u svim franjevačkim i dominikanskim liturgijskim knjigama. Premda se Rim nalazio u zoni beneventanskog napjeva, ipak je utjecaj franjevaca na liturgijske reforme 13 — 14 st.[308] bio mnogo veći. Taj je utjecaj na kraju uzrokovao usvajanje normanskog a posvemašnje napuštanje beneventanskog napjeva.

303 Transkripcija je J. R. Hesberta, objelodanjena u Pal. Mus. XIV, str. 399 is. — Usp. G. Benoit-Castelli, nav. dj. str. 320.

304 Čitav tekst i početak melodije objelodanio je *M. Latil,* (Rassegna Gregoriana god. 1908). — Salerno je najduže sačuvao predslovlje V. Itale. — Usp. G. Benoit-Castelli, nav. dj., str. 320.

305 G. Benoit-Castelli, nav. dj., str. 319.

306 Usp. *G. Sunol,* Versione critica del canto del »Praeconium paschale« ambrosiano, Ambrosius X (1931), str. 77. i V. Bertarelli, nav. dj.

307 Usp. G. Benoit-Castelli, nav. dj. str. 323—330.

308 Današnji napjev *Exulteta* Rimskog misala susreće se prvi put u rukopisima 12. st., i to samo u normanskim i engleskim krajevima. U Engleskoj se razvija u nove varijante. — U Biblioteca Nazionale u Napulju čuva se jedan franjevački misal (Missale Romanum secundum usum minorum. sign. VI, 6 38), napisan između 1230—1250. god., koji ima izrađiran beneventanski napjev, a ispisan — danas obavezatni — normanski, uglatim gotičkim notama.

Položaj zadarskog napjeva među ostalima beneventanskim napjevima Exulteta

Premda pripada beneventanskom tipu napjeva, Zadarski se *Exultet* u nekim pojedinostima odvaja od ostalih beneventanskih napjeva. Takve sitne razlike nalazimo u inhoaciji, bilo na početku stavaka ili pojedinih fraza, zatim u završnoj kadenci stavka, u pozdravima i odgovorima na početku predslovlja, i konačno u rečenici preuzetoj iz predslovlja *Vetus Itale.*

Inhoacija tipičnog beneventanskog *Exulteta* ima ove oblike: na početku svakog stavka — podatus »re-mi«, a u prvom stavku tome podatusu prethodi slobodna nota »re«;
na početku svake druge fraze u stavku, ukoliko je gramatički naglasak na prvom slogu — postepeni melodijski uspon »do-re-mi«, ukoliko je naglasak na drugom slogu — tercni pomak »do-mi«.

Zadarski *Exultet* ima mnogo raznolikije inhoacije. Redovito se one sastoje od tercnog pomaka »do-mi«, bez obzira radi li se o početnoj ili nutarnjoj frazi. Taj je pomak izražen podatusom ako je naglasak na prvom slogu početne riječi, a slobodnim notama »do-mi« ako je naglasak na drugom slogu. Posebnu vrst inhoacije imaju neki stavci predslovlja u nutarnjim frazama. To su u stvari nepotpune srednje kadence (c. planus i c. tardus) izvedene na osnovu niza tonova »(do)-fa-mi-re-do«. Nalaze se kod riječi predslovlja »fugat scelera«, »culpas lauat«, »mestis letitiam«, »fugat odia«, »concordiam parat«, zatim kod »flore funguntur«, »flore domos« i »flore diuitias« iz staroitalskog teksta, te konačno kod »fetus non quassat«. Takve oblike inhoacija nalazimo i u Osorskom *Exultetu,* ali ne na svim nabrojenim mjestima. Kod nekih jednosložnih riječi — kao što su »Haec« ili uzvik »O« — mjesto podatusa »do-mi« stoji torculus »do-mi-re«. Ima u Zadarskom *Exultetu* i takvih inhoacija kod kojih radi promjene (kad u stavku ima više od tri fraze), ili zbog nedovoljnog broja slogova, fraze počinju s tonom na stupnju iznad ili ispod dominante (»do« ili »mi«). Nekad su takve početne note produžene (distrofa) u skladu s latinskom teorijom o kvantitetu slogova.

Zaključna kadenca (cursus velox) u tipičnom beneventanskom napjevu uključuje uvijek tri metrička naglaska. U najpravilnijem obliku to je jedna daktilska i dvije spondejske stope. Posljednji slog daktila ima skupinu neuma koju sačinjavaju torculus resupinus i climachus u položaju pressusa: re-mi-re-mi — mi-re-do. Prva stopa spondeja ima podatus »re-mi« i torculus »re-mi-re«, a druga ponovljen ton »do«. U stavcima u kojima je na svršetku tzv. cursus trispondaicus sve ostaje nepromijenjeno, samo što navedena melodijska figura počinje na posljednjem slogu prve od tri spondejske stope. Melodija je malo izmijenjena kada se zaključak sastoji od dvije daktilske stope. Tada figura počinje na prvoj daktilskoj stopi i to na prvom slogu skupina neuma, na drugom podatus, na trećem torculus. Druga daktilska stopa ima tri uzastopna tona »do«. Osim ovim metričkih razlika, nema drugih odstupanja od navedene sheme.

U Zadarskom *Exultetu* nalazimo dvije varijante zaključne kadence. Jednu ćemo nazvati redovitom a drugu proširenom zaključnom kadencom. Redovita se uglavnom podudara s tipičnim napjevom. Razlika je samo u tome što između skupine neuma i krajnjeg torculusa nije podatus nego virga (»mi«). Od toga pravila odstupaju tri zaključne kadence. U zaključku »ab inferis ressurrexit« climachus u skupini neuma ima četiri (mi-re-do-ti) umjesto tri note. Zaključak »curuat imperia« ima skupinu neuma drugačiju od obične. Sastoji se od torculusa (mi-fa-mi), podatusa (re-mi u obliku pes inflatilis) u položaju pressusa s redovitim climachusom. U posljednjoj pak stopi umjesto tri note »do« ima drugi slog podatus »ti-do«. Osorski *Exultet* nema na tom mjestu podatusa. Treća je iznimka trispondaički zaključak »habere redemptorem«. U skupini neuma s kojom počinje melodijska figura kadence sastavljena su dva podatusa umjesto torculusa resupinusa. Drugi beneventanski napjevi *Exulteta*, osim osorskog, nemaju na ovaj način izvedenu zaključnu kadencu.[309] To se može reći i za drugu varijantu zaključne kadence koju sam nazvao proširenom. Ta se varijanta odlikuje malom fioriturom. Mjesto torculusa resupinusa upotrijebljen je porrectus praebipunctis (re-mi-fa-re-mi) na početku skupine neuma, iza njega slijedi climachus od četiri note (mi-re-do-ti), a mjesto iduće virge nalazi se scandicus (do-re-mi) s kvilizmom ili bez nje. Od šest stavaka uvoda dva završavaju proširenom zaključnom kadencom: »misericordiam inuocate« i »per omnia sęcula sęculorum«.[310] U predslovlju se nalazi na tri mjesta: »redimi profuisset«, »perfrui sempiternis« i zaključnom »per omnia sęcula sęculorum«.

Srednje kadence Zadarskog *Exulteta* istovetne su s onima iz tipičnog beneventanskog napjeva. Izdvajaju se samo one koje su već nabrojene u vezi s nepravilnom inhoacijom. Ovamo treba dodati i kadencu »ditauit hebreos« na fol. 121 v. Prva metrička stopa u toj kadenci (daktil) ima redom: virga, climachus, punctum, mjesto običnog podatus, clivis, punctum. Posve izuzetan oblik srednje kadence nalazi se u umetnutoj rečenici staroitalskog predslovlja: »diuitias conueunt«. Poredak neuma u toj kadenci je ovaj: punctum (re) podatus (mi-fa), punctum (re) u prvoj, i virga (mi), tristropha (re-re-re) punctum (do) u drugoj stopi. Takve kadence nema ni Osorski *Exultet*, koji i nema rečenice iz staroitalskog predslovlja, a nemaju je ni južnolatinski *Exulteti* s predslovljem *Vetus Itale*. Ni položaj tristrophe nije ovdje pravilan, jer ona redovito dolazi na stupnju ispod kojega je u ljestvici poluton.

Pozdravi i odgovori Zadarskog *Exulteta* koji se nalaze na početku predslovlja očituju znatne razlike u odnosu na tipični beneventanski napjev. Nabrojit ćemo te razlike.

[309] Osorski *Exultet* ima sve to jednako kao i Zadarski, jedino nema climachus od četiri nego od tri note kod »ab inferis«.

[310] U ovom zaključku isto: Zadarski 4, Osorski 3 note u climachusu.

Pozdrav »Dominus uobiscum« ima različit treći i četvrti slog: torculus (mi-fa-mi), clivis (re-do), mjesto clivis (fa-mi), pes subbipunctis (re-mi-re-do). Odgovor na taj pozdrav ima različita tri posljednja sloga: clivis (fa-re), scandicus flexus (re-mi-fa-re) i grupu podatus-clivis (re-mi, re-do) — mjesto clivis (fa-mi), podatus (re-mi), clivis (re-do).

Pozdrav »Sursum corda« razlikuje se u prva dva sloga: scandicus--clivis strophica i grupa podatus-climachus — mjesto scandicus-pressus, pes subbipunctis. Odgovor od četvrtog sloga do kraja ima: clivis, clivis (s tercom), podatus-clivis, podatus-clivis — mjesto punctum, clivis (sa sekundom), podatus, clivis.

Posljednji pozdrav »Gratias agamus« i njegov odgovor posve su različiti. U Zadarskom *Exultetu* zadržan je samo opći okvir beneventanskog napjeva, a neume su posve drukčije raspoređene. Pozdravi i odgovori Osorskog *Exulteta* posve su jednaki sa zadarskim, ako izuzmemo dvije sitne razlike ritmičke prirode.

Iz svega nabrojenog proizilazi već sada siguran zaključak da se Zadarski i Osorski *Exultet* po svojim specifičnim osobinama izdvajaju od ostalih beneventanskih napjeva kao proizvodi određene tradicije i određene škole. Razlike, pak, između ta dva napjeva tako su neznatne da se mogu svesti na individualne manire pojedinog pisara.[311] S druge strane, istovetnost u nekim sitnim pojedinostima u ta dva napjeva tako je naglašena da uvjerljivo potvrđuje pretpostavku o zajedničkom predlošku iz kojih su bila prepisana oba rukopisa.

Zadarski napjev *Exulteta* ima i nekoliko očitih nedostataka. Tekst nije uvijek dobro potpisan ispod nota. Ima ukupno 16 pogrešno potpisanih mjesta. Otprilike polovina tih pogrešaka sastoji se u tome što nedostaju note iznad pojedinih slogova ili riječi. Takve su pogreške na listovima: 115 v »cęlorum«, 116 v »leuitarum« (kasnije pripisano), 118 v »nostrumque« (precrtano kao suvišno), 119 r »uere«, 120 v «immoderata« (Osor: moderata), 122 v »Ut his omnibus« (nema nota, a Osor nema tih riječi). Općenito Osorski *Exultet* nema pogrešaka na tim mjestima, a u većini slučajeva nema onih riječi kojima u Zadarskom nedostaje melodija. Druga se polovina pogrešaka sastoji u tome što ima više nota nego slogova u tekstu. To su: 116 v »uiuentem secum« (promijenjen izvorni tekst), 117 r iza riječi »spiritus sancti« dvije nume bez teksta (Osor ima »deus« na tom mjestu), zatim dvije neume bez teksta iza »Uere« (Osor ima »quia«) i 117 v iza »dominum« (Osor ima »nostrum«), 118 v »profuit« (ispravljeno u »profuerat« — Osor izvorno »profuerat«), 120 v »oneraté uictnalibus« — nepravilan naglasak i jedna nota više (Osor: »oneratisque uictualibus«), 121 r ispušteno a zatim ispravljeno »*et laudabilis*« (Osor ima te riječi u izvornom tekstu), 121 v »spoliauit« (Osor: »expoliauit«), 122 v »largiaris« — kasnije ispravljeno u

311 I jedan i drugi pisar dosljedno provode svoja načela, npr. u liquescencijama. To govori u prilog tvrdnji da su pisari nota prepisivali s razumijevanjem. Znači da su bili glazbeno izobraženi, a to je novi dokaz da je i u Zadru i u Osoru postojala u 11. st. beneventanska glazbena tradicija.

»largire digneris« (Osor ima izvorno »largire digneris«). Na fol. 119 v »mutati« je naknadno ispravljeno u »mutuati« i tako izbjegnut krivi naglasak i jedna suvišna nota (Osor ima drugačiju riječ, ali po naglasku odgovara i svojoj zadarskoj melodiji — »mutatisque«).

S obzirom na kvalitet, napjev Zadarskog *Exulteta* mnogo je bolji nego njegov tekst. Gotovo i nema ispravaka kojima bi se mijenjao napjev, a uglavnom svi ispravci popravljaju tekst *Exulteta*. U usporedbi s Osorskim *Exultetom* zadarski se napjev pokazuje istovetan, čak u nekoj mjeri i u onom dijelu koji je svojstven za lokalne povijesne prilike jednoga i drugoga rukopisa. Ispravci teksta u Zadarskom *Exultetu*, i oni koji su izvedeni za vrijeme pisanja i oni iz kasnijeg vremena, izjednačili su u velikoj mjeri taj tekst s osorskim tekstom. Jedina velika je razlika u tome što zadarski tekst ima rečenicu iz predslovlja *Vetus Itale* a osorski je nema. Što slijedi iz svega toga? — Jedini mogući zaključak je taj da su oba rukopisa prepisana iz istog predloška, koji je svakako izrađen u Dalmaciji u vrijeme kad je pod utjecajem reformnog pokreta iz Clunyja i pod pritiskom Normana trebalo izmijeniti mnogo toga od starih liturgijskih tradicija, koje su se od najstarijih vremena čuvale u dalmatinskim crkvenim središtima. Tako je i novi tekst *(Vulgata)* predslovlja postao obavezan pri pjevanju blagoslova uskrsne svijeće. Za taj novi tekst, koji po svojim varijantama odaje južnofrancusko porijeklo, preudešena je stara beneventanska melodija *Exulteta*, skladana izvorno za tekst *Vetus Itale*. U rukopisu koji je na taj način izrađen zadržana je jedna rečenica starog teksta jer je zbog njezine popularnosti nije bilo lako ukloniti. Kasniji prepisivači *Exulteta* nisu se jednako odnosili prema tome »protupropisnom« umetku. Neki su ga zadržali, a neki ispustili u svojim prijepisima.

Važno je pitanje da li je predložak na koji ukazuje Zadarski i Osorski *Exultet* nastao u Zadru, Osoru ili kojem drugom dalmatinskom središtu. Drugim riječima, da li dva sačuvana, u suštini istovetna rukopisa *Exulteta* svjedoče za zadarsku beneventansku glazbenu tradiciju ili tradiciju kojeg drugog dalmatinskog grada. Odgovor na to pitanje valja tražiti u prvom redu u preciznom datiranju jednog i drugog rukopisa, a s tim u vezi u potankom ispitivanju onih podataka koji u jednom i drugom rukopisu otkrivaju kakvo lokalno obilježje.

Zadarski Exultet i prostorno-vremenska granica zadarske beneventanske glazbene tradicije

Datiranje Zadarskog evandjelistara i Zadarskog *Exulteta* veoma je složen posao. Nigdje u čitavom rukopisu nema ni jednog izričitog kronološkog podatka. Oni koji su se do sada bavili tim pitanjem oslonili su se isključivo na paleografske osobine pisma i podatke koje pruža zaključna molitva *Exulteta*. Kako su ti podaci uzeti kao cjelina u znatnoj mjeri dvosmisleni pa čak i protivurječni, to i rezultati pojedinih učenjaka znatno variraju. Njihove se procjene kreću u rasponu od g. 1081. do g. 1102.

Prvi su pokušali odrediti vrijeme postanka Zadarskog evanđelistara britanski učenjaci. H. M. Bannister u svojem ranijem radu datira rukopis s »oko 1100. god.« Poslije je promijenio mišljenje pa je vlastoručno zapisao u knjizi E. W. B. Nicholsona (u primjerku koji se sada nalazi u velikoj čitaonici »Old Library« Bodleanske knjižnice u Oxfordu, nav. dj. I, str. XVIII, § 10) drugačiju procjenu: »1081 — 85«. E. W. B. Nicholson datira najprije neodređeno »11. stoljeće«, ali niže stavlja određenije »1092 — 1102«. Uz to navodi i mišljenje Bannistera prema kojem bi trebalo datirati oko 1085 god. E. A. Lowe zastupa ovo mišljenje: g. 1081 — 1086. — Ostali engleski autori drže neodređeno: kraj 11. stoljeća.

Kod nas je V. Novak, pozivajući se na povijesne podatke u zaključnoj molitvi *Exulteta,* a napose na kraticu »U« kraj imena opatice samostana sv. Marije, datirao rukopis s g. 1096. On ujedno kategorički isključuje mogućnost datiranja s g. 1081—86.[312]

Glavni izvor tog neslaganja leži u tome što pojedini autori poklanjaju veću pažnju podacima jedne vrste na štetu drugih. Da bi se otklonile protivurječnosti, treba povesti računa o svim podacima koji na bilo koji način otkrivaju vrijeme postanka rukopisa. Pri tome mora doći u obzir ovo:

— povijesni podaci zaključne molitve *Exulteta,*
— napjev predviđen za imena dostojanstvenika,
— staroitalski umetak u predslovlju *Vulgate,*
— ispravci teksta u *Exultetu,*
— položaj *Exulteta* u Zadarskom i Osorskom evanđelistaru,
— izbor odlomaka u Zadarskom evanđelistaru,
— zaključak izveden iz tih podataka ne smije protivuriječiti paleografskim osobinama pisma i mora se dobro uklapati u poznate povijesne činjenice. Taj zaključak treba osobito pažljivo uskladiti s podacima sadržanim u Osorskom *Exultetu.*

Držim da se može pronaći odgovor koji bi zadovoljio sve nabrojene zahtjeve, premda nijedno dosadašnje datiranje nije u tome uspjelo. Datiranje V. Novaka najbliže je istini, ali je šteta što on nije uočio pravi smisao neuma kako u Zadarskom tako i u Osorskom *Exultetu,* a nije niti posvetio dovoljno pažnje položaju *Exulteta* u jednom i drugom tekstu.

Zaključna molitva Zadarskog *Exulteta* rječito govori da je on napisan u Zadru u doba kada je gradom upravljao samo gradski prior kao predstavnik bizantskog cara, da je napisan za benediktinski ženski samostan sv. Marije kojim u to vrijeme upravlja opatica koje ime počinje slovom *U.* To je u ovom slučaju Uekenega, kćerka Cike, osnivačice samostana sv. Marije i prve njegove opatice. Potaknut sumnjama koje su pobudili drugi važni podaci sadržani u rukopisu pomno sam pregledao mjesto gdje je zapisana sigla »U«, ne bih li otkrio tragove brisanja. Takvi tragovi u rukopisu ne postoje i posve je sigurno da je slovo »U« zapisano prvom rukom.

[312] Neiskorišćavana kategorija . . ., str. 54. bilj. 30.

Napjev predviđen za imena dostojanstvenika nikako ne odgovara nekim imenima koja bi morala doći u obzir u vrijeme kada Vekenega upravlja samostanom sv. Marije u Zadru (1096—1111. god.). To je u prvom redu papino ime. Broj slogova zamišljenog papinog imena je *četiri*, s gramatičkim naglaskom na drugom slogu. Ako usporedimo imena svih papa (i protupapa) koji su u drugoj polovini 11. stoljeća bili na vlasti (Nikola II — 1058—1061, Aleksandar II 1061—1073 i Grgur VII 1073—1085) kojih ime u ablativu ima 4 sloga (x-*x*-x-x), vidimo da to može biti samo Grgur VII (»Gre-gó-ri-o«). Prema tome ako napjev papina imena išta označuje, a o tome ne može biti nikakve sumnje, tada je taj napjev sastavljen u doba vladanja Grgura VII (1073—1085).[313] Držim da je taj podatak naveo neke britanske autore da kao krajnju godinu postanka rukopisa navedu g. 1085. V. Novak je uvjeren da neumatskom zapisu odgovara ime pape Urbana (»Ur-bá-no«) II, (1088—1099 g.), ali s takvom se procjenom ne može složiti nijedan glazbeni paleograf.[314]

Napjev nad biskupovim imenom pretpostavlja tri sloga s naglaskom na prvom (*x*-x-x). Taj bi napjev mogao podnijeti i naglasak na drugom slogu u slučaju da je prvi slog po kvantitetu dug (*x*-*x*-x). Taj podatak ne govori mnogo, budući da su se, koliko je poznato, od g. 1060. do 1101. na zadarskoj biskupskoj stolici nalazili redom biskupi kojih imena jednako odgovaraju tome napjevu (Stephanus I 1060—1072, Andrea IV 1072, Stephanus II 1073—1091, Andrea V 1091—1101).[315] Ipak, uz pretpostavku da je napjev posve pravilno komponiran, prednost svakako ima ime Stjepan (»Sté-pha-no«).

Ime bizantskog cara ima napjev koji pretpostavlja *sedam* slogova. U 11. stoljeću ne postoji nijedan s takvim imenom. Međutim, tri sloga možemo odbiti na titulu koja se obavezno dodaje carskom imenu: »dominus« ili »kyrios« (ovo posljednje čak i u nekim latinskim poveljama). Preostala bi još četiri sloga za samo ime. U vrijeme pape Grgura VII izmijenila su se tri bizantska cara s imenom od četiri sloga (Mihajlo VII — »Parapinak« 1072—1078, Nicefor Botanijat 1078—1081, Aleksije Komnen 1081—1118).[316] Kako napjev pretpostavlja gramatički naglasak na pretposljednjem slogu, to bi jedino ispravno tumačenje imena bilo »domini Mi-cha-é-lis«. Veoma bi se teško moglo uskladiti s napjevom ime »domini A-lé-xi-i« s obzirom na istaknuti naglasak na pretposljednjem slogu.

Ime gradskog priora nema nikakva napjeva. Uza sve to što je na tom mjestu zapisana sigla »Ill« čini se da se prior spominjao anonimno. Nije se pjevalo njegovo vlastito ime nego samo služba. To je očito zbog toga što je kadenca posve dovršena na tekstu koji stoji ispred sigle. Da je pisar želio ostaviti mogućnost da pjevač sam doda potrebno ime, tada bi ostavio ka-

313 *A. Saba — C. Castiglioni*, Storia dei papi, I, Torino 1936, str. 543 ss.

314 V. Novak (Većenegin evanđelistar... str. 37) izričito se poziva na Bannistera i Nicholsona. Međutim, oba muzikologa čitaju ispravno: papa 4 sloga, biskup 3, car 7 slogova. (Vidi bilj. 73).

315 C. F. Bianchi, Zara Cristiana I..., str. 36.

316 *G. Ostrogorski*, Istorija Vizantnije, Beograd 1947, str. 170, 171, 174.

dencu dotične fraze nedovršenom, kako je to učinio i pisar osorskog Exulteta kod imena pape i biskupa. Posve je neodrživo mišljenje da se dvosložno priorovo ime (»Drá-gi«) pjevalo ponavljanjem dvije posljednje neume u kadenci koje pripadaju riječi »nostri«. To bi bilo protiv svih zakona estetike koji su u Zadarskom *Exultetu* strogo provedeni.[317]

Napjev povrh imena opatica nije također bez poteškoća. Taj napjev pretpostavlja ime od dva sloga s naglaskom na prvome (*x*-x). V. Novak je to dobro uočio te uviđa da takav napjev ne može odgovarati imenu »Uekenegae«, kako bi to trebalo biti prema zapisanoj sigli »U«. On ipak rješava poteškoću navodeći vrelo u kojem se Vekenega bilježi kao Veka (fol. 21 v Kartulara Sv. Marije s g. 1092), dokazujući da to nije pisarska kraćenica nego drugi oblik (hipokoristik) imena Vekenega. Osim toga tumačenja mogla bi se usvojiti i pretpostavka da je Evanđelistar pisan potkraj života opatice Cike (opatica od 1066—1095), te da je pisar mislio na njezino ime koje u genitivu glasi »Cichae« i savršeno se podudara sa zapisanim napjevom. Siglu pak »U« pisar bi stavio zbog imena naručiteljice Vekenege koja je već u to doba vodila de facto upravu samostana i za koju se opravdano pretpostavlja da će nakon smrti svoje majke postati opaticom. U jednom i drugom slučaju postanak rukopisa trebalo bi staviti u vrijeme od g. 1095. do 1096. Ali kako se takvo datiranje može uskladiti s napjevom papina, a u neku ruku i careva imena? Ni u kojem se slučaju ne može dokazati da je Vekenega (Veka) upravljala kao opatica samostanom sv. Marije već. g. 1085. (zadnje godine vladanja Grgura VII), a još manje već g. 1078. (zadnje godine vladanja cara Mihajla VII).[318]

Prije nego pokušamo riješiti tu naizgled nerješivu poteškoću razmotrit ćemo nazive dostojanstvenika i odgovarajuće napjeve u Osorskom *Exultetu*. U tome se rukopisu, koji je datiran s g. 1082.[319] spominju papa, biskup i opat od crkvenih, a car (cum omni exercitu suo) i kralj (cum omni populo Xpistiano) od svjetovnih dostojanstvenika. Kraj svakog naziva, izuzev

317 Ni Zadarski ni Osorski *Exultet* nemaju nijedne pogrešno potpisane srednje kadence. Nemaju niti dodatnih nota nakon kadence kojom završava svaka fraza. Razumljivo, jer skladatelj može pravilnim izborom jedne od dviju srednjih kadenca uglazbiti dobro svaki zadani tekst.

318 Doista, kratica »U.« mora svakoga impresionirati kao čvrst historijski podatak, pa i stručnjak dolazi u iskušenje da tom podatku prilagodi sve ostale. V. Novak je podlegao tom iskušenju. Najprije se odlučio za čitanje »Ueke« a u skladu s time odabrao papino ime »Urbani« i ostala imena dostojanstvenika suvremenih s Vekenegom. Pri tome je uz ostalo oštećen napjev papina imena za jedan slog, a time propao podatak koji je u historijskom pogledu ovdje najvažniji: svjedočanstvo o predlošku Zadarskog *Exulteta* napisanom u doba Grgura VII.

319 To je utvrdio *P. Cagin*, (Le Manuscrit Latin — M VI, 2 — du Musée Borgia, Revue des Bibliotheques, 12 (Paris 1902 / str. 41—73). Oslanjajući se na datum Uskrsa (24. IV) i Sedamdesetnice (20. II) zabilježen u navještaju pomičnih svetkovina na kraju Evanđelistara te paleografske analize čitava teksta odabrao je g. 1082. od dvije moguće godine (1071. i 1082) koje u 11. st. odgovaraju tome datumu. Budući da je to jedini podatak o vremenu postanka rukopisa, a zapisan je u jednom glazbenom dodatku Evanđelistara, bilo bi potrebno temeljitije obrazložiti taj postupak. Uvjeren sam da bi rezultat ostao isti, ali bi se time otklonili prigovori koji se lako mogu iznijeti protiv Caginova dokazivanja.

kralja, stoji kratica .N. mjesto vlastitog imena. Samo je za ime opata povrh kratice zabilježen čitav napjev, i to od četiri sloga s naglaskom na pretposljednjem (x-x-*x*-x). Najznačajnije od svega je to što je srednja kadenca prekinuta neposredno ispred sigle za ime pape i biskupa, ali *svaki put na drugi način.* Kod imena pape ostavljena je mogućnost za još četiri ili tri sloga, a kod imena biskupa za još tri ili dva sloga (prema tome ima li slijediti kadenca »cursus tardus« ili »c. planus«). Iz toga slijedi da *pisar nije ni u kom slučaju mislio na ime tadanjeg osorskog biskupa Bazilija* (biskup od g. 1071)[320] jer to ime u ablativu glasi »Ba-sí-li-o«, četiri sloga s naglaskom na drugom, i nikako se ne može uklopiti u započetu kadencu. Vidljivo je, naime, da pisari Osorskog i Zadarskog *Exulteta* izvode takve srednje kadence posve pravilno bez izuzetka time što višak slogova stavljaju na recitativ, a za dvije posljednje ritmičke stope odaberu onakvu kadencu koja odgovara gramatičkom naglasku teksta. Još nešto: *napjev povrh riječi »una cum beatissimo papa nostro« i »et antistite nostro« doslovno je isti u oba Exulteta* sve do mjesta gdje započinje vlastito ime pape ili biskupa. Zadarski ima zapisan napjev nad kraticom vlastitog imena a Osorski nema, nego ostavlja pjevaču mogućnost da taj dio napjeva improvizira. Iz toga je jasno da je ovaj dio prepisan iz istog predloška, koji je, kako se to vidi iz napjeva Zadarskog *Exulteta,* nastao u doba vladavine pape Grgura VII.[321] Značajno je i prešućivanje Grgureva imena u napjevu, premda je Osorski *Exultet* pisan u doba kad je taj papa bio na vlasti. Iza spomena biskupa pisar se, po svemu sudeći, morao udaljiti od predloška i uživiti u mjesne prilike samostana za koji je rukopis pisan. To je došlo do izražaja i u tome što je nad kraticom za ime opata Sv. Nikole u Osoru ispisao čitav napjev. Već to neobično naglašavanje opatova imena ukazuje na to da predložak kojim se pisar služio nije bio pisan za istu ustanovu za koju i njegov prijepis, bez obzira na to gdje se taj predložak u času prepisivanja nalazio. — Kod preradbe napjeva molitve »Memento« za predstavnike državne vlasti postupio je osorski pisar onako kako je to učinio prepisivač Zadarskog *Exulteta* kod molitve za gradskog priora: isključio je mogućnost da se otpjeva vlastito ime cara i kralja, budući da je kadence završio kod riječi »imperatoris nostri« odnosno »regis nostri«. Doduše, kod careva spomena stoji sigla »N« koja se stavlja namjesto vlastitog imena, ali to ne mijenja stvari u pogledu napjeva. Kraj kraljeva spomena nema uopće nikakve kratice. Oba su se vladara, prema tome, spominjala anonimno, a to je veoma značajno za političku klimu u kojoj je preradba nastala. Molitvu »Respice« osorski pisar kao nepotrebnu ispušta. Ta se molitva u Zadarskom *Exultetu* odnosi na ženski samostan i njegovu poglavaricu koja nije mogla biti spomenuta u molitvi »Precamur« s ostalim crkvenim dostojanstvenicima, kako je u istoj molitvi spomenut opat osorskog samostana sv. Nikole.

320 V. Novak, Neiskorišćavana kategorija . . . . , str. 48.

321 Samo sitna razlika dijeli ova dva napjeva: Osorski *Exultet* ima iznad riječi »et« punctum liquescens, a Zadarski obični punctum. — Usp. Tab. III, Neiskorišćavana kategorija . . . , i transkripciju u gornjem tekstu.

Staroitalski umetak u predslovlju Zadarskog Exulteta veoma je značajan za utvrđivanje mjesta i vremena postanka predloška iz kojega je prepisan. Poznata su svega tri rukopisa s predslovljem *Vulgate* koji imaju takve staroitalske umetke »spasene iz ruševina staroga teksta«.[322] Među njima je i zadarski. Dva druga rukopisa, osim umetka koji ima i zadarski, imaju još i rečenicu »cuius odor . . .«. To umanjuje vjerojatnost da su ta dva teksta poslužila kao predložak za zadarski. Ta vjerojatnost posve iščezava kad uočimo porijeklo tih rukopisa. Jedan je pisan za katedralu u Pisi, a drugi za katedralu u Sorrentu. Oba pod sam kraj 11. stoljeća. Gotovo je isključeno da bi ta dva grada mogla imati bilo kakav neposredan utjecaj na Zadar u to vrijeme. Kao mogući centri utjecaja dolaze ovdje u obzir Monte Cassino, Bari, Ancona ili koje drugo središte na jadranskoj obali Italije. — Iz sačuvanih vrela znademo da je u Monte Cassinu provedena zamjena staroitalskog predslovlja s predslovljem *Vulgate* negdje oko 1075. god. U Vatikanskoj knjižnici čuva se jedan montecasinski rotulus (Vat. lat. 3784, vidi sl. 20.) s tekstom *Vetus Itale* pisan oko g. 1060, a drugi pisan za istu opatiju oko g. 1075. s tekstom *Vulgate* (Vat. Barberini lat. 592, sl. 22). U tom drugom rukopisu nema nikakva umetka iz staroitalskog predslovlja nego je čitav tekst promijenjen. — Bari i ostala beneventanska glazbena središta na jadranskoj obali Italije sačuvala su staro predslovlje i poslije osvajanja Barija s preostalim dijelom bizantskog teritorija u Italiji od strane Normana (Bari ima tekst *Vetus Itale* do kraja 11. stoljeća).[323] — Staroitalski je umetak uvršten u zajednički predložak Osorskog i Zadarskog *Exulteta* svakako negdje u Dalmaciji. Gotovo je sigurno da to nije moglo biti u Osoru. Osorski *Exultet* i nema toga umetka. Pisar ga je ispustio, vjerojatno radi toga što je svijest da *Exultet* treba pjevati »more romano« bila u osorskom samostanu veoma živa, kako je bila u to vrijeme i u Monte Cassinu.[324] U Zadru su postojali mnogo bolji uvjeti da se pri izmjeni liturgijskog teksta postupi liberalnije i uvrsti u novi tekst što po propisima u nj ne spada. Bila je to gotovo neprekinuta prisutnost bizantske carske vlasti u tom gradu, koja je i u gradovima južne Italije djelovala u smjeru očuvanja starih tradicija od bilo kakva pritiska sa strane. — Kad bi se dokazalo da je predložak Zadarskog i Osorskog *Exulteta* bio izrađen u Zadru, bio bi to dokaz da je u Zadru kao i u Bariju još u 11. stoljeću upotrebljavan u liturgijskim funkcijama *Exultet* s predslovljem *Vetus Itale* i to kao *tradicionalan tekst* koji se ne može ukloniti bez izvjesnih ustupaka. To se, pak, može dokazati iz ostalih podataka koje tekst pruža.

Ispravci teksta u Zadarskom *Exultetu* pisani su u različito vrijeme. Pisani su sigurno u mjestu upotrebe, tj. u Zadru. Ipak svaki taj ispravak približuje izvorni tekst Zadarskog *Exulteta* tekstu Osorskog. Nije moguće

322 »Saved from the wreck of the older text . . .« — Usp. H. M. Bannister, Documents . . . , str. 47.

323 Drugi barijski svitak pisan je pod sam kraj 11. st. s tekstom *Vetus Itale*. U 13. st. promijenjen je napjev i tekst predslovlja. — Usp. M. Avery, nav. dj. Pl. XVII—XXIII.

324 Usp. H. M. Bannister, Documents . . . str. 53, bilj. 1. — O vezama Osora s Monte Cassinom usp. *J. B. Mittarelli — A. Costadoni*, Anales Camaldulenses (Venetiis 1755—1773.) pod. g. 1002.

da je osorski rukopis služio kao neposredni uzorak za te ispravke. Ostaje kao jedino rješenje da je sam predložak poslužio u tu svrhu, a to opet znači da se nalazio u mjestu gdje su ispravci pisani, tj. u Zadru.

Položaj Exulteta u jednom i drugom Evanđelistaru još više potvrđuje takvo mišljenje. Zadarski se, naime, *Exultet* posve naravno uklapa u tekst čitava Evanđelistara. On dolazi neposredno (na istom listu) iza muke po Ivanu koja se čita na Veliki petak, a iza njega neposredno (na istoj stranici) slijedi evanđeoski odlomak koji se čita na misi Velike subote. Posve je drugačije s Osorskim *Exultetom*. On je zapisan između druga dva neumatska zapisa. Slijedi neposredno na istoj stranici iza evanđelja »Factum est cum baptizaretur omnis populus«, Lk. 3,21—4,1 (fol. 51 r—53 r) koje se u spominjanom Dubrovačkom misalu nalazi u okviru posebnog obreda blagoslova vode na Bogojavljenje,[325] a neposredno iza njega (naslov je na istoj stranici) dolazi obrazac navještaja blagdana, koji se pjeva također na Bogojavljenje.[326] — Tih devet listova (fol. 51 r—59 v.) koji su u ranijem uvezu bili ispremiješani sačinjavaju dodatak na kraju Evanđelistara. To znači da je taj glazbeni dio Osorskog evanđelistara pisan posebno i neovisno o ostalom dijelu rukopisa, možda čak i u drugom mjestu. Nasuprot tome, položaj Zadarskog *Exulteta* pokazuje da je on prepisan zajedno s Evanđelistarom, a to znači da je njegov predložak sigurno bio ondje gdje je prepisivanje izvršeno, tj. u skriptoriju samostana sv. Krševana u Zadru.[327] Nadalje, tri glazbena dodatka Osorskog evanđelistara pokazuju u glazbeno-

[325] Na fol. 5 r—9 r. — Oblik toga obreda kao i oblik navještaja pomičnih svetkovina vlastitost je dalmatinskih krajeva. Od kraja 14. st. zajamčeno je pjevanje tih obreda na hrvatskom jeziku. Imaju ih gotovo svi »šćaveti« (hrvatski evanđelistari s dodacima misnih i drugih obreda), a također i hrvatski prijevod Rimskog obrednika kao poseban dodatak. Evo samo dva primjera: *Ivan Bandulauich*, Pisctole i Evangelya .... U Bnecieh (Venezia), 1682, str. 259—269 (Evanđelje str. 267—268, navještaj svetkovina, 268—269) i *Bartolomeo Kassich*, Ritual Rimski ... U Rimu 1640, str. 395—422 (Evanđelje, str. 420—421: »*Dyakon spievva Vangelye*. Slidècchia S. Vangelya pò Lùçi. Vccinise tàd ... vràtio se yest od Yordànae«.).

[326] Na fol. 59 v zapisan je još jedan tekst navještaja (bez nota) kursivnom goticom (god. 1370). Dok stariji blagoslov počinje riječima »Annuntiamus karitatem«, mladi počinje »Plebs sancta Deo deseruiens«. (Taj posljednji obrazac preveden je u šćavetima kao »PVk suéti Bogu sluxecchi«). Nakon svega zapisane su na istoj posljednjoj stranici još i Osorske laude ili aklamacije (bez nota). — Logično bi bilo da je iza evanđelja zapisan navještaj svetkovina a tek onda Exultet, jer evanđelje i navještaj čine jednu obrednu cjelinu, a *Exultet* drugu. Sve to otkriva da je osorski pisar pronašao negdje potrebna vrela da prepiše napjeve koje je želio imati za svoj samostan i kad ih je sakupio prepisao je sve bez pravog reda. Da su se ta vrela nalazila u samostanu sv. Nikole, pa čak i u samom Osoru, pisar bi morao drugačije postupiti i staviti svaki zapis na njegovo mjesto u Evanđelistaru. (Sl. 23). — Usp. M. Righetti, nav. dj. II, str. 86—87.

[327] O tome V. Novak misli ovo: »Odatle nismo u domenu domišljanja i preteranih pretpostavki ako se zadržimo na misli da je skriptor E. V. mogao za svoj posao naći i u samoj krševanskoj biblioteci rukopis koji mu je poslužio za preduzeti posao. Takav rukopis je nesumnjivo odražavao i stariju manastirsku i zadarsku crkvenu tradiciju koje su komponente ne samo rimske i montekasinske nege i vizantijske«. (Većenegin evanđelistar ... str. 35). — Da je pisac provodeći uz tekst Zadarskog *Exulteta* kritičke usporedbe s dva južnoitalska vrela (Bari A, Avezzano svitak) proveo također i usporedbu s Osorskim (»čistim« Vulgata tekstom), našao bi, uvjeren sam, snažnu potvrdu za svoje veoma obazrivo mišljenje o predlošku Zadarskog *Exulteta*.

paleografskom pogledu znatne razlike (usp. sl. 23 i sl. 18), a to znači da ih je pisar kopirao iz više različitih vrela, ali na istom mjestu. Drugačije se ne može protumačiti činjenica da je bogojavljenski navještaj pomičnih svetkovina prepisan iza *Exulteta* (koji se pjeva na Veliku subotu) umjesto iza također bogojavljenskog posebnog evanđelja koje se u dalmatinskim krajevima pjevalo pri velikom blagoslovu vode.[328] Iz svega se može s velikom vjerojatnošću zaključiti da su osim *Exulteta* i druga dva glazbena dodatka Osorskog evanđelistara imala svoj predložak u rukopisima opatije sv. Krševana.

Raspored i izbor odlomka u Zadarskom evanđelistaru pretpostavlja posve drugačije mjesne liturgijske prilike nego što su bile u Zadru ili Osoru. Nema u njemu ni traga mjesnim svecima jednoga ili drugoga grada. Jedina osobitost koja ukazuje na dalmatinsko porijeklo je činjenica da se osim evanđeoskih odlomaka u njima nalazi i Exultet beneventanske provenijencije. — Upravo ovdje treba ukratko odgovoriti na pitanje koje je svojevremeno pokrenuo V. Novak,[329] a koje glasi: da li je zapisivanje *Exulteta* u evanđelistarima posebna pojava vezana uz Dalmaciju, ili je to opća liturgijska pojava bez nekog lokalnog značenja.

Odgovor na to pitanje treba potražiti u povijesnom razvoju evanđelistara kao liturgijske knjige. — Evanđelistar se razvio od tzv. *Capitulare Evangeliorum*, tj popisa odlomaka koji se imaju čitati u određene dane. U Rimu su ti odlomci bili fiksirani negdje u 7. stoljeću. Popisi odlomaka tj. naslovi (»capitula«) pisali su se na početku Biblije ili knjige evanđelja (s potpunim tekstom četiriju evanđelja), ali su se katkada bilježili i u posebne knjige. Kako je čitanje evanđelja bilo od davnine pridržano đakonu, to se *Capitulare Evangeliorum* od svoga početka smatrao đakonovom obrednom knjigom, pomoću kojeg je mogao saznati koji će odlomak određenog dana čitati iz Biblije ili Knjige evanđelja. Sama Knjiga evanđelja uživala je velike počasti,[330] pa je bilo praktički nemoguće da se u nju unose neki drugi obredni tekstovi. Tek kada je *Capitulare Evangeliorum* prerastao u evanđelistar, koji je sadržavao ne samo naslove nego posve ispisane evanđeoske odlomke za liturgijsku upotrebu, uneseni su iz ranijeg Capitulara u nj i oni obredi tekstova koji su spadali u nadležnost đakona, pa i *Exultet*. Proces stvaranja evanđelistara započeo je krajem 9. st. u krajevima pod franačkim utjecajem, uporedo sa stvaranjem tzv. *Missale Plenarium*.[331] Gdje je franački utjecaj

328 Upravo je Zadar bio najistaknutiji nosilac grčke crkvene tradicije u Dalmaciji, koja je postepeno prelazila u slavensku, odnosno hrvatsku, a koja danas u pogledu jezika i nekih obreda predstavlja jedinstven slučaj na području globalno rasprostranjenog rimskog obreda katoličke Crkve. — Usp. V. Novak Neiskorišćavana kategorija . . . , str. 66—67.

329 Neiskorišćavana kategorija . . . , str. 47. — O tome pitanju vidi i bilj. 297.

330 O počastima koje se iskazuju Knjizi evanđelja opširno A. Jungmann, Missarum Sollemnia . . . I, str. 545—562.

331 M. Righetti, nav. dj. I, str. 246—249. Pitanje postanka evanđelistara kao liturgijske knjige obrađuju: *H. Frère*, Studies in Early Roman Liturgy, II — The Roman Gospel Lectionary, London 1934, i *Th. Klauser*, Das römische Capitulare Evangeliorum, Texte und Untersuchungen zu seiner ältesten Geschichte, I. Typen, Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen 28, Münster 1935.

bio veći brže je prihvaćena ta novost. Čini se da je to slučaj s Dalmacijom (barem sjevernom). Drugačije ne možemo protumačiti posvemašnje nepostojanje rotulusa s *Exultetom* koji su se u Južnoj Italiji, tako bliskoj Dalmaciji po kulturnim tradicijama, održali od 4. sve do 13. stoljeća. Stoga nije čudo da je u 11. stoljeću, u vrijeme pojačanog francuskog utjecaja (reforma u Clunyju) ne samo na Dalmaciju nego na sve evropske krajeve, Dalmacija već imala u liturgiji evanđelistar franačko-rimskog tipa, sa svim obrednim dodacima koji se odnose na službu đakona. Sve je to imalo velikog odjeka kasnije kada su se u Dalmaciji pojavili evanđelistari na hrvatskom jeziku, tzv. šćaveti. Gotovo sva bilo rukopisna bilo štampana izdanja šćaveta imaju takve dodatke, a u prvom redu *Exultet* u hrvatskom prijevodu. — U svakom slučaju može se reći da na području beneventanskog pisma i u krugu beneventanske kulturne tradicije dalmatinski evanđelistari s tekstom i napjevom *Exulteta* predstavljaju pravi izuzetak.[332]

Evanđelistar Sv. Marije po izboru evanđeoskih odlomaka svakako spada u okvir franačko-rimske liturgije. Mnogi odlomci govore tome u prilog, a posebno odlomak za blagdan Preobraženja, koji je u zapadnoj crkvi izvan Francuske posve nepoznat sve do druge polovine 11. stoljeća.[333] Prema tome dalji uzor tog evanđelistara treba tražiti u jednoj od francuskih benediktinskih opatija 11. st. Ipak, i beneventansko pismo, i neumatski zapis s tragovima staroitalskog teksta *Exulteta* jasno pokazuju da je već prethodno izvršena neka asimilacija stranog teksta s domaćim tradicijama. Već smo utvrdili da se to moglo dogoditi samo u Zadru. Jedan primjerak južnofrancuskog evanđelistara s *Exultetom* (tekst *Vulgate)* poslužio je skriptorima Sv. Krševana da izrade novi evanđelistar za potrebe svoga samostana. To nije bio običan prijepis nego preradba *Exulteta* u kojem je na novi tekst prilagođen stari beneventanski napjev. te ujedno uvrštena rimovana rečenica »Flore utuntur . . .« iz starog teksta.

Pokušat ćemo utvrditi i vrijeme kada se to moglo desiti. Izrada zajedničkog predloška Osorskog i Zadarskog *Exulteta* mora se podudarati s vremenom vladanja pape Grgura VII, čije je ime predočeno napjevom, izravno u Zadarskom, a neizravno i u Osorskom *Exultetu.* Granične su godine te preradbe: 1073. kao najniži i 1076. (najkasnije 1078) kao najviši mogući datum. Već se, naime, g. 1076. sigurno provodila odluka Grgura VII. poznata iz čuvenog »Dictatus papae« (tačka X),[334] da se vlastita imena svjetovnjaka ne smiju spominjati u crkvenim molitvama. Možemo s pravom

[332] Beneventanski evanđelistar s tekstom *Exulteta* u svome sastavu po sebi upućuje na dalmatinski utjecaj, ili čak na dalmatinsko porijeklo. Ipak naknadni dokazi treba da potvrde ili obore takvu opravdanu pretpostavku.

[333] *Officia et preces* (MS Canonici Lit. 237) samostana sv. Marije, nešto stariji od Evanđelistara, nema npr. u svome kalendaru zabilježen blagdan Preobraženja. — Taj kalendar očituje tragove ranijeg franačkog utjecaja (9. st.) na Dalmaciju i predstavlja benediktinsku tradiciju nekog južnofrancuskog samostanana prilagođenu dalmatinskim prilikama.

[334] A. Saba—G. Castiglioni, nav. dj., str. 547, objavljuje fotokopiju toga dokumenta iz Vatikanskog arhiva. Takča X glasi: »Quod illius (tj. pape) solius nomen in ecclesiis recitetur.«

pretpostavljati da je spomenuta odluka brzo provedena u Zadru barem od strane benediktinaca oduševljenih za Grgurov reformistički pokret. Godina 1078. zadnja je godina kada je mogao biti u *Exultetu* uvršten napjev za ime bizantskog cara Mihajla VII. — Posve je vjerojatno da je to bila upravo g. 1075, neposredno prije nego je hrvatski kralj Zvonimir sklopio ugovor s dalmatinskim gradovima o državnom jedinstvu Hrvatske i Dalmacije.[335] Time bi se mogle protumačiti sitne razlike i podudaranja u napjevima za imena dostojanstvenika u zaključnim molitvama oba *Exulteta,* s jedne strane, a taj bi vremenski rok odgovarao i reformističkom zahvatu Splitskog sabora (listopad 1074) i boravku Normana u Dalmaciji (iste godine). — Posve je, dakle, vjerojatno da se u predmnijevanom predlošku u zaključnoj molitvi nalazilo »papa nostro Gregorio«, »antistite nostro Stephano« i »imperatoris nostri domini Michaelis«, dok se vlastito ime gradskog priora nije spominjalo. — Osorski i Zadarski *Exultet* otkrivaju se tako kao susljednji prijepisi toga zadarskog predloška iz polovine 1075. god. koji je u jednom i drugom rukopisu malo prerađen, a u jednom se djelu napjeva zaključne molitve oba doslovno podudaraju.

Prvi je iz tog predloška prepisan Osorski *Exultet,* negdje krajem g. 1081.[336] Prepisivanje Zadarskog *Exulteta* možemo s V. Novakom smjestiti u g. 1096. ili godinc ranije. Godine 1096. Vekenga je nakon smrti svoje majke Cike preuzela u svojstvu opatice upravu samostana sv. Marije. Povod Vekenegine narudžbe mogla je biti želja da se novosagrađena i svečano posvećena bazilika sv. Marije (28. X 1091.)[337] opskrbi svim potrebnim priborom. To je u sladu s naporima Vekenege da što više unaprijedi svoj samostan. Nije potrebno pribjegavati tumačenju napjeva za ime opatice u smislu hipokoristika »Ueke«. To je mjesto pisar vjerojatno prepisao jednako kako je stajalo u posebnom predlošku za molitvu »Respice« koja nije mogla biti zapisana u Evanđelistaru Sv. Krševana, jer sadrži molitve za poglavaricu ženskog samostana. Samostan sv. Marije imao je sigurno i prije Vekenegina evanđelistara svoj tekst *Exulteta,* ali je taj najvjerojatnije bio s predslovljem *Vetus Itale.* U tom tekstu, ukoliko je bio pisan za samostan sv. Marije, nije kao opatica mogla biti spominjana druga osim Cike. Zbog toga se napjev podudara s njezinim imenom. — Nije bilo nikakve potrebe da pisar mijenja jedan ili drugi dio zaključne molitve, jer su vjerske i političke prilike 1096. god. bile veoma slične, što se tiče Zadra, onima iz g. 1075. Upravo zahvaljujući toj sretnoj okolnosti sačuvao se jasan trag predloška, a time i trag starije zadarske beneventanske glazbene tradicije.

335 Usp. *F. Šišić,* Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962, str. 140, bilj. 51. — Zvonimir je, naime, tek u listopadu 1075. okrunjen za kralja Dalmacije i Hrvatske.

336 Navještaj se pjeva na Bogojavljenje (6. siječnja). Svega je 5 dana od početka godine do toga dana, a nema sumnje da su u isto vrijeme prepisani i evanđelje i *Exultet.* Ostaje jedino da je sve to prepisano potkraj 1081. god., a ne početkom 1082, kako izlazi iz uskrsnog datuma u navještaju.

337 Datum je poznat iz dvije verzije povelje koja je toga dana sastavljena u korist samostana. — Usp. V. Novak, Kartular . . . , fol. 15 r. i 15 v.

Paleografska i muzikološka analiza sugeriraju navedeno rješenje u pogledu međusobne ovisnosti i datiranja Zadarskog i Osorskog *Exulteta*. To rješenje osim toga posve dobro pristaje u *povijesni okvir* svoga vremena. Zajednički predložak na koji upućuju Zadarski i Osorski *Exultet* nastao je 1075. god., u vrijeme kada je papa Grgur VII u veoma dobrim odnosima s bizantinskim carem Mihajlom VII. Već se tada produbio papin sukob s njemačkim kraljem Henrikom IV, a Mihajlo je imao neprilika na istočnim granicama svoje države i očekivao je pomoć od pape. Papa je 7. srpnja 1073. poslao svoga legata s pismom caru Mihajlu, u kojem obećava pomoć i predlaže ponovo sjedinjenje istočne i zapadne crkve.[338] Nikakvo, stoga, čudo što su se ta dva imena našla zajedno u molitvi *Exulteta*. Zadarski je biskup te godine Stjepan II i on se spominje poimence odmah iza pape prema općenitoj tradiciji. U predlošku je svakako moralo biti zapisano i ime opata sv. Krševana »cum omni congregatione beatissimi Chrisogoni«. Hrvatski kralj Zvonimir nije mogao biti spomenut prije nego je po ugovoru s dalmatinskim gradovima provedeno sjedinjenje između Hrvatske i Dalmacije sredinom 1075. god.

Političke prilike su se znatno izmijenile g. 1081, kada je osorski monah izrađivao glazbeni dodatak za evanđelistar svoga samostana. Te godine Henrik IV najprije se okrunio za kralja Lombardije, zatim potvrdio izbor protupape Witberta (Klementa III) i konačno 22. svibnja te godine započeo opsadu Rima. Premda je ta opsada ostala neuspješna, ipak je završila time da je Klement pred samim zidovima Rima okrunio Henrika za rimskog cara. Henrik je ostao u Italiji čitavu tu godinu, a protupapa Klement nastanio se u Tivoliju kraj Rima.[339] Sve te okolnosti dovoljne su da shvatimo zašto je pisar Osorskog *Exulteta* prekinuo pisanje neuma povrh kratice papina imena, premda je sam očito kao i ostali članovi samostana sv. Nikole i sv. Krševana bio na strani Grgura VII. Zbog istog razloga prekinuo je i pisanje napjeva za ime biskupa Bazilija, budući da se u slučaju Henrikove pobjede mogla očekivati promjena i na osorskoj biskupskoj stolici. Ispisao je samo napjev za ime opata svoga samostana, koje nam nažalost nije poznato. — Hrvatski kralj Zvonimir, koji tada stvarno upravlja dalmatinskim gradovima i otocima, nije još bio nastupio kao otvoreni protivnik Bizanta. Tek je g. 1083. u savezu s normanskim knezom Robertom Guiscardom poveo rat protiv udruženih bizantsko-mletačkih snaga.[340] Nije, stoga postojao razlog da se carsko ime briše iz molitve, to više što vrhovni suverenitet Bizanta nad Dalmacijom nije tada nitko osporavao. To ne bi u tim prilikama prihvatili ni sami dalmatinski gradovi s obzirom na položaj u kome se tada nalazio glavni Zvonimirov zaštitnik papa Grgur VII. Posve je, dakle, razumljivo da su se i bizantski car i hrvatski kralj našli jedan pored drugoga u zaključnoj molitvi *Exulteta*. Međutim, Grgurova odredba o recitiranju imena u crkvenim molitvama već je uhvatila dubok korijen, i zato se u

338 A. Saba — G. Castiglioni, nav. dj., str. 459.
339 A. Saba — G. Castiglioni, nav. dj., str. 569.
340 F. Šišić, nav. dj., str. 141.

Osorskom *Exultetu* iz g. 1081. car i kralj spominju anonimno. Njihovo valstito ime se ne pjeva unatoč tome što je uz carevo ime stavljena kratica »N«.

Godine 1096. politička situacija u Zadru približno odgovara onoj iz god. 1075. Papa Urban II uspio je predobiti Italiju na svoju stranu, a Henrik se morao povlačiti. Započela je prva križarska vojna pod vodstvom Gotfrida Bujonskog. Bizantski car Aleksije I Komnen u dobrim je odnosima s papom i sudjeluje u križarskom ratu, premda suzdržljivo, pazeći u prvom redu na svoje vlastite političke ciljeve.[341] U Hrvatskoj se vodi prijestolna borba između Petra Svačića (1093—1097.) i ugarskog kralja Kolomana. Aleksije I uspio je već ranije pomoću Guifreda, sina kneza Amika, koji je u svojstvu carskog protosebasta oko 1091. god. došao u Zadar, združiti u staru temu dalmatinske gradove i otoke i uspostaviti u njima puni carski suverenitet.[342] Tek u jesen 1096, kada je Koloman sa svojom vojskom stigao u Hrvatsku da svlada otpor Petra Svačića, Aleksije zabavljen neprilikama s križarima predaje upravu Dalmacije u ruke Mlečanima.[343]

Takve prilike u Zadru dopustile su pisaru, koji je u skriptoriju sv. Krševana pisao evanđelistar s *Exultetom* po narudžbi opatice Vekenege, da mehanički prepiše predložak iz god. 1075. Ispustio je samo molitvu za opata, a dodao iz nekog rukopisa koji je možda još imao staroitalsko predslovlje samo molitvu »Respice« s napjevom koji odgovara imenu opatice Cike. — Treba, dakle reći da *Zadarski Exultet* iz Evanđelistara sv. Marije tačno *odražava političke prilike u Zadru g. 1096.* po tekstu zaključne molitve. *Napjev toga teksta nikako se ne može uskladiti s tim prilikama nego jedino s onima iz g. 1075.*

U svijetlu iznesenih zaključaka posve je sigurno da zadarska beneventanska glazbena tradicija ne počinje krajem 11. stoljeća, kada su napisani njezini najstariji poznati rukopisni spomenici. Naprotiv, ta je tradicija u drugoj polovini 11. stoljeća tako čvrsta da uspješno odolijeva utjecajima sa strane, i to utjecajima koji su se nametali često puta i silom. Po svojim oblicima ta je tradicija u velikoj mjeri autohtona, sadržavajući u sebi elemente staroitalske, franačke i bizantske glazbene kulture, asimilirane u jednoj samostalnoj simbiozi. To, nadalje, znači da početak te tradicije treba tražiti mnogo prije nego što je montekasinski monah Madije obnovio samostan sv. Krševana (986. god.) pa čak i prije prve poznate obnove toga samostana (908. god.). S pravom možemo predmnijevati da se glazbena tradicija starog Zadra nije uopće prekidala u čitavom ranom srednjem vijeku, nego samo obogaćivala novim tekovinama, usvojenim i primijenjenim u skladu s njenim vlastitim osebujnim crtama.

Posebno je važno istaknuti da zadarska beneventanska glazbena tradicija vrši svoj utjecaj i na tako značajna kulturna središta kao što je srednjovjekovni Osor. Po tome se vidi da Zadar u ranom srednjem vijeku nije samo

[341] G. Ostrogorski, nav. dj., 177—178.
[342] F. Šišić, nav. dj., str. 144.
[343] F. Šišić, nav. dj., str. 144.

političko središte bizantske Dalmacije nego i takav kulturni centar kojega se utjecaj prostire po čitavoj, a posebno snažno po sjevernoj Dalmaciji. Tome se utjecaju sigurno nisu mogli oteti ni hrvatski glagoljaši kada su stvarali melodije potrebne za pjevanje liturgije na narodnom jeziku. Možda bi upravo u spomenicima beneventanske glazbene tradicije trebalo potražiti ključ za razumijevanje današnjeg obrednog folklora u Primorju i Dalmaciji.

U svakom slučaju Zadarski *Exultet*, uz Fragmenat svetokrševanskog graduala i uz glazbene dodatke Osorskog evanđelistara, treba smatrati jednim od najstarijih primjeraka notnog pisma zapisanog na hrvatskom tlu.

Summary

ZADAR'S OLDEST MUSICAL NOTES

A Contribution to the Research of the earliest Period of Musical Art with the Croats

In the introduction to his paper the author describes Zadar as a prominent mediaeval musical centre in Croatia. Special attention is paid by him to the Beneventan monuments of Zadar's musical tradition, because they are the oldest. Among these monuments the Exultet in the Evangelistarium of the Monastery of St. Mary at Zadar occupies a prominet position. The Evangelistarium with the Exultet is kept in the Bodlean Library at Oxford in the manuscript collection »Canonici« (sign. MS Canon. Bibl. Lat. 61). The whole of the paper is dedicated to an overall analysis of this Exultet.

During his stay in Oxford in 1963 the author studied exhausively the manuscript of this Evangelistarium. The result of his work are recorded in the respective chapters on the appearance, contents and illuminations of the Exultet. In investigationg the contents he established that the present binding of the manuscript is incorrect and proposes a correct one. The following chapters are dedicated to the palaeographic remarks on the text and the melody of the Exultet. The author established that this melody was written in diastematic Beneventan notes of the Barian type, and that without any lines. In a special table we find a survey of Beneventan neums used in the melody of the Exultet parallel with the corresponding signs of today's Gregorian notation. The table presents separately the regular, rhythmic and liquescent forms of the neums, while special remarks make it possible to establish the origin of these forms. The author likewise establishes the tonality of the Exultet as the »tritus«, i. e. hypolidian with the ancient dominant. Before giving the transcription, the author presents a systematic survey of the sources serving him for the critical remarks with the text of the Exultet, pointing especially to two manuscripts of Dalmatian origin, i. e. an Osor Evangelistarium from the 11th century, and a Dubrovnik missal from the 12th.

The transcription of the Exultet was carried out by means of the modern Gregorian note script with addition of a few signs from Ambrosian notation. Along with the trascription the author enclosed reproductions of the manuscript for the sake of corroboration. Numerous critical remarks that relate in the majority of cases to the text, refer by way of comparison to the differences with the most important sources of the Exultet. From these differences the author draws the inference that the Zadar Exultet, with the two Exultets from Osor and Dubrovnik respectively, forms a special Dalmatian group with specific characteristics in the text, while their origin

should be sought in the oldest French (Gaelic) manuscripts. The melody of the Zadar Exultet is quite similar to that from the Osor Exultet, however, it differs essentially from the melody that has been prescribed by the Roman missal for many centuries.

Numerous musical-historical data in the text and in the melody of the Zadar Exultet make it possible to draw certain conclusions about the Zadar musical tradition of the 11th century, in order to cast some light on the first beginnings of artistic music with the Croats. These conclusions are made by the author only gradually. First he deals with the beginning and development of the text of the Exultet. This liturgical prayer, whereby the Easter candle is blessed, has experienced numerous changes on its developmental path from a simple improvisation to the prescribing of an official and unique text: Old-Italic, Mianese and a general form. The initial wordings of the Zadar Exultet belong to the general form, although they also contain a sentence in Old-Italic initial lettering. Whereupon the author presents a brief survey of the development of the melody of the Exultet, describing the most important types, especially the Beneventan and the similar Dubrovnik melodies. The Zadar Exultet belongs to the Beneventan type, so the author studies the position of the Zadar melody among the other Beneventan melodies of the Exultet. Through comparison he arrives to the conclusion that, on one side, the Zadar melody deviates in a few detalis from other melodies of this type and represents the expression of a tradition and School, while, on the other, the Osor melody of the Exultet belongs to the same School as the Zadar one.

In the concluding chapter entitled »The Zadar Exultet and the spatial--temporal border of the Zadar Beneventan musical tradition« the author endeavours to establish more precisely the time of origin of the Evangelistarium of St. Mary, and, parallel with this, of the Zadar Exultet. In so doing he takes into consideration all available data such as those contained in the concluding prayer of the Exultet, a melody foreseen for the names of dignitaries, an Old-Italic insertion in the initial wording, corrections in the text, situation of the Exultet in the manuscript of the Evangelistarium, selection of chapters of the Gospel, palaeorgaphic characteristics of the script and of the neums, and he compares all these characteristics with the well-known historical events of the time. The author refers critically to the results of the previous attempts at dating, and establishes that the specimen from which the Exultet was copied originated in 1075, and that the Exultet as such was copied about 1096. The fact remains that in many details of text and melody the Exultet reflects the political circumstances of the time in Dalmatia, Croatia, Byzantium and Italy. The author then concludes that the Zadar musical tradition exercised a great influence on other north-Dalmatian towns, specially Osor. The final conclusion reached by the author is as follows: The Zadar Beneventan musical tradition commences much before the second half of the 11th century, while the neums represent one of the oldest preserved specimens of musical script written an Croatian soil.

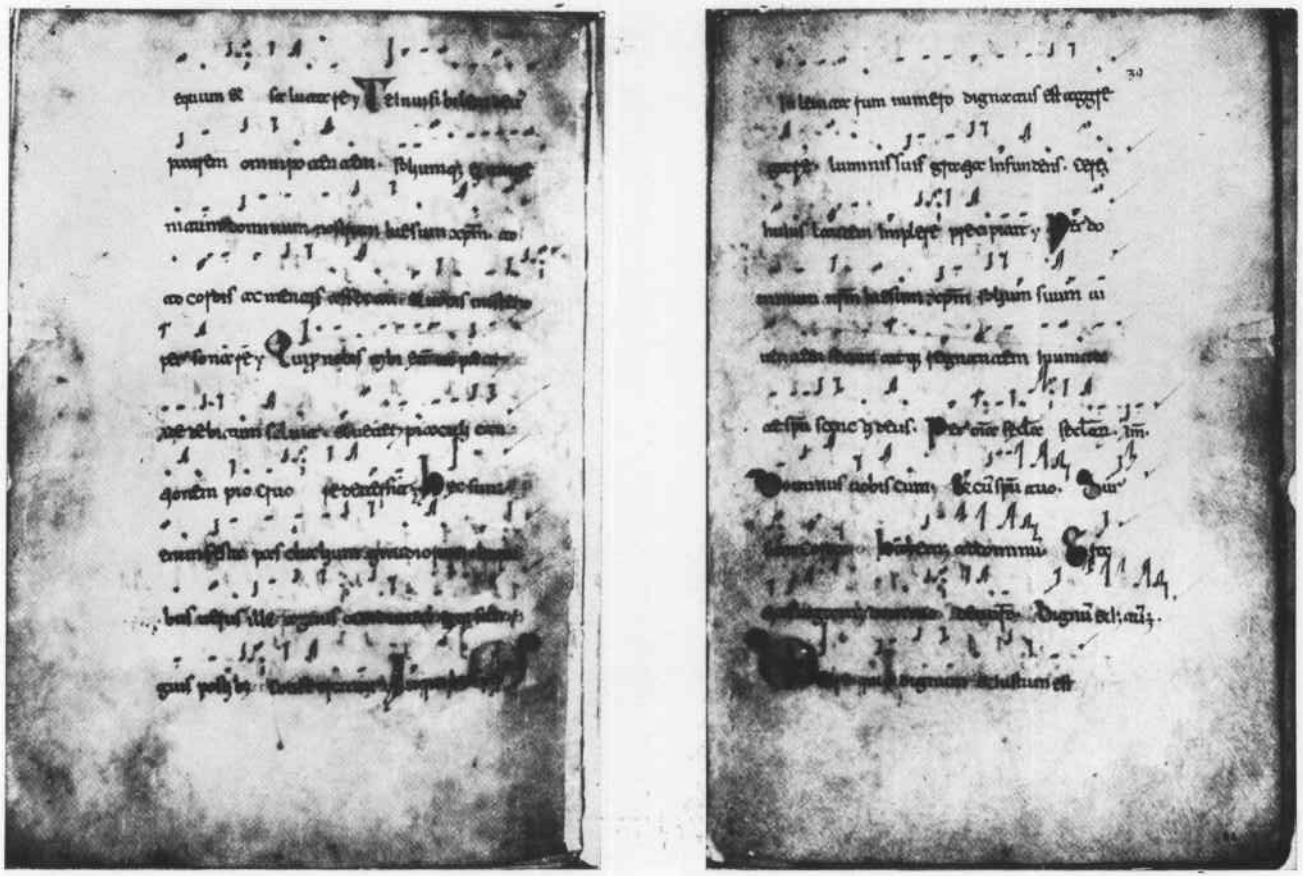

Sl. 18. Osorski evanđelistar (MS Borg. Lat. 339), fol. 54 r i v, EXULTET

Sl. 19. Dubrovački misal (MS Canonici Lit. 342), fol. 52 v i 53 v: EXULTET

Sl. 20. Rotulus (Vat. Lat. 3784): »Mater Ecclesia«, tekst i iluminacija

Sl. 21. Rotulus (Vat. Lat. 3784): Đakon na ambonu pjeva EXULTET s rotulusa

Sl. 22. Rotulus (Barberini Lat. 592/4): Život pčela, iluminacija uz pohvalu pčele

Sl. 25. Osorski evanđelistar (MS Borg. Lat. 339); fol. 51 r: Evanđelje na Vodokršće, fol. 59 r: Navještaj pomoćnih svetkovina